

TÜRK RESİM TARİHİNDE ASKERİ RESSAMLAR DÖNEMİ VE BAHRİYELİ RESSAM İSMAİL HAKKI BEY

THE PERIOD OF MILITARY PAINTERS IN THE HISTORY OF TURKISH PAINTING
AND NAVAL OFFICER PAINTER İSMAİL HAKKI BEY

Malike BİLEYDİ KOÇ^{ID}

Öz

Türk tarihinde resim, köklü geçmişli olan sanat dallarından birisidir. Orta Asya'da yapılan kazılarda elde edilen bulgular, Türk sanatının izlerini belgeler niteliktedir. Orta Asya'da başlayarak Batıya göç eden Türkler tarafından el sanatlarının yeni siyasi merkezlere getirildiği, bu üslubun gelinen topraklarda da devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Türk Resim Sanatı'nın gelişim göstermesinde, Tanzimat sonrası açılan okullarda başlatılan resim eğitiminin önemli rolü olmuştur. Askeri okullarda önce askeri amaçlı olarak teknik çizim dersleri verilmiş, ardından eğitim programlarında resim dersleri yer almıştır. Askeri okullarda alınan resim eğitimi ile birlikte, bu okullarda eğitim gören öğrenciler, yeni resim geleneğinin öncüleri olmuşlardır. Türk resminde, bir grup sanatçının oluşturduğu deniz ressamı grubu, bu okulların öğrencileridir. Çalışmanın konusunu oluşturan Deniz Ressamı Bahriyeli İsmail Hakkı Bey, Bahriye Mektebi'nde eğitim görmüş bir sanatçıdır. Çalışmanın amacı, asker ressamı İsmail Hakkı Bey özelinde askeri ressamlar incelenerek, askeri ressamların Çağdaş Türk Resim Sanatı'nın oluşumuna ve sanat eğitimine katkılarını belirlemeyi içermektedir. Çalışma, Batılı içerikte resim dersleriyle yetiştirilmiş askeri ressamların Türk resim sanatının Batılı tarzda gelişimine katkı sunan ilk örnekleri olarak önemlidir.

Anahtar Sözcükler: Türk resim tarihi, resim eğitimi, askeri ressamlar, bahriyeli ressamlar, İsmail Hakkı Bey

Abstract

Painting is a branch of art deeply embedded in Turkish history. The findings from excavations in Central Asia document the traces of Turkish art. The Turks, who migrated from Central Asia to the West, carried handicrafts to new political centers and continued practicing this style in a new geography. The teaching of painting at schools opened in the Ottoman Empire after the Tanzimat played a significant role in the development of Turkish painting. The technical drawings taught for military purposes at the military academies were followed by painting lessons offered in other educational programs. Overall, the students educated in these institutions served as pioneers of the new painting tradition. Specifically, a group of artists affiliated with these schools became known as the seascape painters. The subject of this study, the seascape painter, Naval Officer İsmail Hakkı Bey, was educated at the Naval Academy. The aim of this study is to examine military painters with a particular focus on İsmail Hakkı Bey in order to illuminate the contribution of military painters to the formation of contemporary Turkish painting and art education. This study also provides the first example of military painters contributing to the development of Turkish painting in western style.

Keywords: Turkish painting history, painting education, military painters, naval academy painters, İsmail Hakkı Bey

* Öğr. Gör. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul / Türkiye, malike.koc@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4118-286X

Giriş

Türk tarihinde resim, uzun geçmişe sahip bir sanat dalıdır. Orta Asya'da yapılan kazılarda, çanak, çömlek gibi kalıntıların şekil ve motiflerinde Türklerin sanata dair izleri görülmektedir.¹ Çin metinlerinde Uyurlu sanatçılara ait minyatürlerin yer aldığı görülmüştür. Moğol, İran ve Arap minyatür üsluplarının başlangıcı, Uyurluların minyatürlü yazmaları ve Doğu Türkistan'dan İran'a getirilen sanatkarları aracılığıyla başlamış ve gelişim göstermiştir.² Uyur üslubu, Gaznelilerde saray duvar resimlerinin kalıntılarında, Büyük Selçuklular döneminde duvar resimlerinde ve birçok boyalı çömlekte, İran ve Türk el yazmalarında, Kuzey Irak minyatürlerinde, Kuzey Suriye çömleğinde Memluklu ve Osmanlı el yazmalarında görülmüştür. Dolayısıyla 7. yüzyılda Orta Asya'da başlayarak Batıya göç eden Türkler tarafından el sanatlarının yeni siyasi merkezlere getirildiği, 15. yüzyıla kadar bu üslubun devam ettirildiği anlaşılmaktadır.³

Selçuklularla birlikte İslam dünyasının muhtelif bölgelerinde gelişen minyatür üzerinde Türk sanatının etkileri görülmeye başlanmış, bu etkinin bir kanıtı olarak Turfan kazılarında elde edilen Uyur Türklerine ait minyatürler ile İslam dünyasındaki minyatürler arasındaki benzerlik gösterilmiştir.⁴ Bu bulgular, Büyük Selçuklu Döneminin Türk, İslam ve İran sanat tarihi açısından önemli bir dönem olduğunu göstermektedir. Anadolu resim sanatı, Büyük Selçuklu döneminde yapılmış çinilerin ve seramikler üzerindeki, kitap yapraklarındaki resim geleneğinin devamı olarak bilinmektedir.⁵ Türk toplulukları halı, kilim gibi motiflerle de varlıklarını yaşatmıştır.

Osmanlı Dönemi, Türk minyatür sanatında erken Osmanlı minyatür üslubunu temsil eden eserler olmakla birlikte Fatih Sultan Mehmed (1432-1481) döneminde önemli gelişmeler yaşanmıştır. İstanbul'un fethinin ardından İtalya'dan davet edilen Gentile Bellini'nin (1429-1507) yaptığı Fatih Sultan Mehmed'in yağlı boya portresiyle Costanzo da Ferrara'nın (1429-1507) hazırladığı bronz madalyonlar, aynı dönemde Fatih'in minyatür geleneğinde portrelerini yapan Osmanlı nakkaşları Sinan Bey (?-1480) ile Şiblîzâde Ahmed'in (15. yüzyıl sonlarında yaşamış sanatçının doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir) üsluplarını da etkilemiştir.⁶ Batının yağlı boya portreciliği, nakkaşların elinde minyatür portreciliğine dönüşmüştür. Batılı anlamda resim sanatına geçiş sürecinin ya da Doğu-Batı kültür ilişkisinin ilk olarak Fatih Sultan Mehmed ile başladığı söylenebilir. Bu dönemde Osmanlı topraklarına gelen ve Fatih Sultan Mehmed'in portresini yapan Bellini sayesinde, nakkaşlar Batılı anlamda resim yapma tekniğine merak salmış

1 Şehnaz Biçer Özcan, "Uyur Minyatürlerinde Metin-Resim İlişkisi ve Sonrası", *İstem*, 31, (2018), s. 127.

2 Ortaçağ Avrupa'sında el yazması kitapların bölüm başlarındaki ilk harfler için Latince "minium" denilen maden kırmızısı kullanılırdı. Türk dünyasında eskiden beri minyatüre nakış, nakış yapana da nakkaş denilmiştir. Türklerde nakış, boya ile resim yapmak anlamında kullanılmış bir tabirdir. İsmet Binark, "Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı", *Vakıflar Dergisi*, 12, (1978), s. 271.

3 Kemal Özergin, "Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü'min El-Hoyi Hakkında", *Bellekten*, 34, (1970), s. 224.

4 Hüseyin Yurdaydın, "Başlangıcından 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar Müslüman Minyatürü", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 2, (1957), s. 183.

5 Abdurrahman Deveci, "Selçuklu Dönemi Resim Çalışmaları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, VI/ 9, (2015), s. 101.

6 Banu Mahir, "Minyatür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30, (2005), s. 118.

ve bu sayede minyatür portreciliği gelişmiştir. Minyatür portreciliği padişah portreleri ile sınırlı kalmış olmasına rağmen, bu durum yaklaşık üç yüzyıl sonrasında gerçekleşecek olan Türk resim sanatının yeni yönelişleri açısından önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Sultan II. Mehmed ölümünden sonra Sultan II. Bayezid (1447-1512) döneminde Batı etkileri azalmış, Doğu'dan gelen nakkaşların sayısı artarak yine kitap resim türüne dönülmüştür. Yavuz Sultan Selim (1469-1520) döneminde, doğuda sınırlar genişledikçe Doğulu sanatçıların sayısı daha da artmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman (1494-1566) döneminde Osmanlı minyatürü önemli aşamalardan geçerek özgün üslubuna doğru yönelmiş, Türk minyatürlerindeki konular, tarihi olaylar, savaş sahneleri, saray yaşantıları, atlı oyun, av sahneleriyle portreler şeklinde gelişim göstermiştir.⁷ 16. yüzyılda “*Nigari*” mahlasıyla önemli eserler veren aynı zamanda denizci olan Nakkaş Haydar Reis (1494-1572) ile Sultan II. Mehmed döneminde Batıya yaklaşımı örnekleyen portre sanatı varlığını sürdürmüştür. Kalemeye aldığı tarihi konulu eserlerindeki manzara ve topografik şehir görünüşleriyle dönemin önemli nakkaşlarından birisi de Matrakçı Nasuh'tur (1480-1564). Nakkaş Nasuh, seferde geçilen şehirler, kaleler, nehirler, kırlar, denizler ve limanları gerçekçi bir yaklaşımla harita tekniğindeki plan tarzıyla tasvir etmiştir. Osmanlı manzara ressamlığının önemli adımlarından biri olan minyatürlerinde, limanda bulunan gemiler ve kayıklar da yer almaktadır.⁸ Dönemin baş minyatürçüsü olan Nakkaş Osman (15. yüzyılda yaşamış sanatçının doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir) dönemi minyatürleriyle betimleyen nakkaşların başında bulunmuştur. Yazma eserlerde Osmanlı donanması ve deniz savaşlarına da yer verildiği görülmüştür.

Türk minyatür sanatı, Lale Devri'nde en etkin dönemini yaşamıştır. Mimaride ve özellikle dekorasyonda klasikten Batıya yöneliş başlamıştır.⁹ 18. yüzyılda Avrupa'da büyük ilgi gören Turquerie (Türk modası) ve Oryantalizm akımlarının etkisiyle Osmanlı topraklarına gelen Avrupalı Oryantalist ressamlar, üsluplarıyla da nakkaşları etkilemiştir.¹⁰ Bu değişim, saray çevresinin Batı sanatına karşı duyduğu ilginin ve yakınlığın rolü olarak açıklanabilir. Lale Devri'nden sonraki yıllarda nakkaşlar minyatürün kurallarına estetik açıdan bağlı kalmalarına rağmen, perspektif ve üç boyutlu denemeler de yapmışlardır. Türk minyatür sanatı, özel yerini muhafaza ederek farklı üsluplara yer veren bu gelişimiyle Batılı anlamdaki resim sanatına öncülük etmiştir. Usta bir hattat olan Sultan III. Ahmed (1673-1736) döneminde diğer sanat dallarında olduğu gibi resim ve minyatür sanatında da büyük bir ilerleme yaşanmıştır. Bu devrin ünlü nakkaşı Levnî Abdülcelil Çelebi (?-1732), Osmanlı kültüründe yeni yönelimleriyle derin izler bırakarak dönemin görsel sanatını etkilemiş olan bir kişiliktir. Ancak Levnî hiçbir zaman bilinçli olarak Batı sanatını taklit

7 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 10.

8 *Age.*, s. 12.

9 Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, Erol Kerim Aksoy Kültür Eğitim Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, İstanbul 1995, s. 18.

10 Eve R. Meyer, “Türk Modası ve On Sekizinci Yüzyıl Müziği”, *Tarih Dergisi*, 56, (2012), s. 148. Seyfi Başkan, “Son Dönem Osmanlı Resminde Figüratif Anlayış ve Tarih Yorumu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 51, (2008), s. 4. 18. yüzyıldan itibaren Doğu ve Batı arasında karşılıklı bir kültürel etkileşim söz konusudur. Oryantalizm etkisi ile Avrupalı sanatçılar doğu izlenimlerine duydukları ilgiyi özellikle su teması bağlamında Türk hamamlarını ve İstanbul Boğazını eserlerine yansıtmışlardır.

etmemiş, aksine geliştirdiği betimlemeleriyle Osmanlı resim sanatını geleneğin özünü gözeterek ustaca yenileyen üslubuyla canlandırmaya çalışmıştır.¹¹ Levni, padişah portreciliği yanında minyatürlerinde ziyafetleri, hediye verişleri, esnaf loncalarının alaylar halinde geçişlerini, Haliç'te deniz üzerinde yapılan eğlenceleri, donanma gemilerini, saltanat kayıklarını ince detaylarına kadar işleyip tasvir etmiştir.¹² Levni'nin yaptığı padişah portreleri, kadın ve erkek figürleri farklı ifadeler ve değişik pozisyonlarıyla yenilikler içermektedir. Dönemin diğer nakkaşları da bu yeniliklere uyum sağlamışlardır. Örneğin Levni'nin çağdaşı Abdullah Buhari (18. yüzyılda yaşamış sanatçının doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir) de geleneksel kalıplardan sıyrılarak resimlerine doğa kesitleri eklemiştir. Eserlerinin çoğunda İstanbul'daki ünlü kasırlar ve bahçeler resmedilmiştir.¹³ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan bir kitabın cilt kapağında yer alan iki manzara resmi, Türk resminde üçüncü boyutun verilmeye çalışıldığı "gerçekçi" tarzda yapılmış, en erken tarihli manzara kompozisyonları olduğu bilinir.¹⁴

18. yüzyıldan sonra kitap resminin yerine kalem işi duvar nakkaşlığı gibi yeni resim dalları ortaya çıkmıştır. Osmanlı resim sanatının bu yeni dalı neticesinde saraylar, konaklar, şadırvanlar hatta cami ve türbelerin duvarları süslenmiştir. Bu dönemde gelişen diplomatik ve ticari ilişkiler sayesinde birçok Avrupalı ressam Osmanlı başkentine gelmiş, "Boğaziçi Ressamları" diye anılan bu sanatçılar yaptıkları İstanbul manzaralarıyla ün kazanmıştır.¹⁵ Üç imparatorluğa başkent olmuş tarihi şehir İstanbul, Haliç gibi korunaklı bir limana sahip olmanın yanında, ortasından geçen ve iki kıtayı birbirinden ayıran boğaziçi ile oryantalist ressamların ilgi odağı olmuştur. Alman asıllı Melchior Lorichs'in (1527?-1583?) 11 metrelik "İstanbul Panoraması" gravürü, 16. yüzyılda İstanbul'a ait önemli görsel malzemelerden biridir.¹⁶ Flaman asıllı ressam Jean Baptiste Van Mour (1671-1737) İstanbul üzerine yağlıboya eserler vermiş aynı zamanda büyük bir kıyafet albümü hazırlayarak Avrupa'da ilgi duyan bir çok ressamın esin kaynağı olmuş,¹⁷ Alman asıllı İgnace Melling (1763-1831) ise bugün yok olmuş eserleri belgeleyen resimler yapmıştır.¹⁸ İngiliz ressamlardan Thomas Allom (1804-1872)¹⁹ ve William Henry Bartlett (1809-1854), 19. yüzyılda dönemin önde gelen ressamları arasında yer almışlardır. İtalyan ressamlardan Cesare Biseo'nun

11 Gül İrepeoğlu, *Levni: Nakış, Şiir, Renk*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 11. Esin Atıl, *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü, Koç Kültür Sanat Yayınları*, İstanbul 1999, s. 23.

12 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s. 13.

13 Günsel Renda, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Batı Tarzında Resim*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020, s. 402-422.

14 Filiz Çağman, "Abdullah-ı Buhari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, (1988), s. 87.

15 Auguste Boppe, *18. Yüzyıl Boğaziçi Ressamları*, çev. Nevin Yücel Celbiş, Pera Yayınları, İstanbul 1998, s. 7.

16 Stefanos Yerasimos, *İmparatorluklar Başkenti İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 211.

17 Jean-Baptiste Vanmour, *Recueil de Cent Estampes Representant Differentes Nations du Levant Tirees sur les Tableaux peints, d'apres Nature en 1707-1708*. Paris 1714. Jean Baptiste Vanmour, *Peintre de la Sublime Porte (1671-1737)*, Musee des Beaux – Arts de Valenciennes, 2009.

18 Antoine Ignace Melling, *A Picturesque Voyage to Constantinople and the Shores of the Bosphorus*, Tıpkı Basım 1819, Denizler Kitabevi, İstanbul 2012. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, "Antonie-Ignace Melling İstanbul Panoraması Eskizi (18.Yüzyıl Sonu)", (2008).

19 Robert Walsh, Thomas Allom, *Constantinople and Scenery of the Seven Churches of Asia Minor Illustrated*, Fisher, Son and Co, London 1840.

(1843-1909) gravürleri ve Gaspar T. Fossati'nin (1809-1883) "Ayasofya Albümü"²⁰ döneme ait detaylar sunmuştur. 19. yüzyılın İstanbul manzaraları ve tiplmeleriyle öne çıkan Kont Amadeo Preziosi (1816-1882) ve İstanbul deniz resimleriyle tanınan İvan Konstaninoviç Ayvazovski (1817-1900) dönemin önemli ressamlarından. Fatih ve Preveze tablolarıyla ünlü İtalyan Fausto Zonaro'nun (1854-1929),²¹ Leonard de Mangu (1843-1930) ve Salvatore Valieri'nin (1856-1946) İstanbul temalı resimleri önemlidir. İstanbul Boğazı panoramalarını Sultan I. Abdülmecid'e sunan Joseph Schranz (1803-1872), deniz ve kentin iç içe geçtiği tablolarıyla bilinen Fransız sanatçı Felix Ziem (1821-1911), Haliç konulu resimleriyle tanınan İngiliz ressam Tristram James Ellis (1844-1922) de dönemin bilinen oryantalist ressamları arasında yer almışlardır.²²

19. yüzyılın başında padişahların portre ve resimleri, değişik üsluplarla yapılmaya başlanarak minyatürler yerini genellikle yağlıboya tablolara bırakmıştır.²³ Bu dönem sanatçıları, eserlerinde geleneklerden kopmaksızın Batı etkilerini yeniden yorumlama çabası göstermişler, Tanzimat sonrası açılan okullarda başlatılan resim eğitimiyle yeni resim geleneğinin öncüleri olmuşlardır.

Askeri Okullarda Resim Eğitimi

1699 Karlofça Antlaşması ile başlayan yenilgilerin 18. yüzyılda da devam etmesi, askerlik alanında birtakım düzenlemelerin yapılmasını zorunlu hale getirmiş, eğitilmiş ve düzenli bir ordu ve donanma, teknik eğitime ve dolayısıyla askeri mühendislik bilimlerine duyulan ihtiyaç, bazı adımların atılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Osmanlı donanmasının ağır kayıpları denizciliğe verilmesi gereken önemi arttırmış, III. Selim (1761-1808) tahta çıktığında Cezayirli Hasan Paşayı hemen kaptan-ı deryalığa getirmiştir. Cezayirli Hasan Paşa göreve geldiği andan itibaren tersanelere ve yeni inşa çalışmalarına başlamış, donanmadaki yenilenmenin en önemli ayağını teknik ve deneyimli personel olarak gördüğü için Tersane'de "Hendese Odası"nu açmıştır. Bu okul, "Mühendishane-i Bahr-i Hümayun"un çekirdeğini oluşturan okuldur.²⁴ Daha öncelerde Humbaracı ve Topçu Ocaklarında yapılan, Bonneval ve Baron de Tott gibi isimlerle anılan denemelerin aksine devamlılık sağlayacak ilk kurumun, daha sonraları yerleşen ismiyle 1776 tarihli Mühendishane-i Bahr-i Hümayun olduğu bilinmektedir. Bu okulun açılması sonrasında yapılması gerekenlerle ilgili olarak 1797'de III. Selim'e sunulan layihada, donanma gemilerinde hendese ve coğrafya ilmini bilenlerin bulunması gerektiği vurgusu yer almıştır.²⁵ Batı örneğinde kurulan bu teknik okulun benzer eğitim programını benimsemesi doğal görünmektedir. 1793'te

20 Caspare Fossati, *Die Hagia Sophia: nach dem tafelwerk von 1852*, Dortmund: Harenberg 1980.

21 Fausto Zonaro, *Dersaadet: İstanbul, The Gate to Bliss*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul 2009. Fausto Zonaro *Esposizione dal Bosforo al Capo Faro* (Genova), Febbraio-Marzo, 1918.

22 Faruk Pekin, *İstanbul*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018, s. 72-73. Pera Müzesi, "Oryantalist Resimlerde İstanbul Boğazı", <https://www.peramuzesi.org.tr/blog/oryantalist-resimlerde-istanbul-bogazi/1510> [Erişim tarihi: 29.09.2017].

23 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s. 15.

24 Mustafa Gürbüz Beydiz, *Osmanlı Gemi Tasvirleri*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2013, s. 36.

25 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayınları, İstanbul 1995, s. 23-24.

gemi yapımında önemli hizmetler verecek mühendisler yetişmesinde Fransız mühendisler hizmete alınmış, aynı dönemde Tersane Mühendishanesi'nde bir gemi yapımı kısmı kurulmuştur.²⁶ III. Selim'in denizcilige verdiği önem neticesinde Osmanlı donanmasına bu dönemde inşa edilen birçok gemi katılmıştır. 1200 personel mevcutlu Selimiye Kalyonu ise sıralamanın önünde yer alan bir örnek oluşturmuştur.²⁷ Askeri yenilikler dışında söz konusu dönemde yapılan tüm reformları niteleyen Nizam-ı Cedid siyaseti ile yeniçeri kışlalarından farklı olarak her zaman göreve hazır bekleyen neferlere ev sahipliği yapacak kışlalar inşa edilmeye başlanmıştır. Devletin ilk külli askeri yapısı olan Levent Çiftliği yanında adeta yeni bir şehir olarak kurulan Selimiye Kışlası önemli yapılarıdır. Bunların dışında Lağımçılar ve Humbaracılar (Hasköy), Tophane, Taksim Kışlası, Toptaşı (Üsküdar) gibi askeri mekanlar ile örneğinin ilki olması sebebiyle ayrı bir öneme sahip olan Tersane'deki büyük kuru havuz inşaatı III. Selim döneminin önemli askeri yapılarındandır.²⁸ Askeri amaçlı olsa da, ilk açıldığı günden itibaren mühendislik bilgilerine katkı sağlaması açısından teknik çizim dersleri verilmiş, arazi krokileri ve haritacılık için gerekli görülen uygulamalı dersler öğretim programında yer almıştır. Mühendishane-i Bahr-i Hümayun deniz kuvvetlerine deniz subayı ve mühendis yetiştirirken, 1795 yılında Sultan III. Selim zamanında açılan Berr-i Hümayun, kara kuvvetleri için topçu subaylar ve askeri mühendisler yetiştirmekteydi. Okulun eğitim programında teknik resim derslerine de yer verilmiştir.²⁹ III. Selim'in tahttan indirilmesi ile Nizam-ı Cedid hareketi sona ermiş, Mühendishane eskiden olduğu gibi tekrar Lağımçı ve Humbaracı Ocaklarına bağlanmıştır. Mühendislik eğitiminin ve hizmetlerinin ihmale uğradığı dönem, 1826 tarihli Yeniçeri Ocağı'nın ilgasıyla mühendislik hizmetleri gündeme gelmiş, ordunun ihtiyacının karşılanması amacıyla Mühendishane yeniden canlandırılmıştır.³⁰

Sultan II. Mahmud (1785-1839) dönemi, Osmanlı merkez ve saray teşkilatında idari, iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Şehzadeliğinde topçulukla özel olarak ilgilenen Sultan II. Mahmud'un saltanatı döneminde sivil-askeri eğitim kurumlarının teşkili, yurt dışına öğrenci gönderilmesi, devlet memuru yetiştiren meslek yüksek okullarının açılması, askeri alanda kapsamlı reformlar yapılması, harp akademilerin açılması, devlet yapısında değişime yönelik düzenlemeleri arasında yer almıştır.³¹ Mühendishanelerden sonra Sultan II. Mahmud döneminde orduya tabip ve cerrah yetiştirmek amacıyla 1827 yılında Mekteb-i Tibbiyye ve yaklaşık yedi yıl sonra da subay yetiştirmek üzere Mekteb-i Harbiyye açılmıştır. II. Mahmud'un tersane ve bahriye eğitimine verdiği önem sayesinde bahriyenin modernleşme süreci devam ettirilmiştir. Özellikle dönemin önemli olaylarından 1827 tarihli Navarin Deniz Savaşı, sonuçları itibarıyla Osmanlı donanmasının karşılaştığı büyük bir felaketti. Osmanlı Devleti, deniz gücüne

26 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, s. 32.

27 III. Selim: *İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010, s. 39.

28 Age., s. 108, 245.

29 Cihat İnaç, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Askeri Ressamların Sanat Eğitimine Katkıları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Eğitimi Ana Bilim Dalı, Erzurum 2016, s. 16.

30 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, s. 92.

31 II. Mahmud: *Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010, s. 40.

yönelik bu saldırı sonucunda en güçlü savaş gemilerinin, eğitilmiş Türk denizcilerinin büyük bir kısmını kaybetmiştir. Akdeniz'deki dengeler ise daha da aleyhine dönmüştür. II. Mahmud, savaşın ardından donanmanın kayıplarının giderilmesi için girişimlerine hız vermiştir. Devlet, bir taraftan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı sonrasında yeni oluşturduğu askeri sistemi oturtma çabası içerisindeyken, diğer taraftan muhtemel bir savaşta donanmanın mümkün olduğunca hazır duruma gelmesi için gemi ve personel eksikliğini gidermeye çalışıyordu.³² Dönemin önemli buluşlarından buhar çağına açılmasıyla Osmanlı Devleti buharlı gemi teknolojisine yönelme kararı alarak, donanmasına İngiltere'den alınan buharlı gemiyi dahil etmiş, aynı zamanda gemi inşası ve modernizasyonu konusunda Amerika ile ilişkiler kurmaya başlamıştır.³³ Teknik eğitime ilişkin faaliyetler ise devam ettirilmiştir. Bahriye Mektebi 1834'ten itibaren Heybeliada'daki kışlaya taşınmış, Mekteb-i Fünun-ı Bahriye yeniden düzenlenerek çıkartılan bir kanunname ile ıslah edilmiştir.³⁴ Mühendishaneler, Tıbbiye ve Harbiye dışında, Batıyı örnek alarak açılan Galatasaray Mekteb-i Sultanisi, Darüşşafaka İdadisi gibi Batıyı model alan yeni sivil okullarda da resim dersleri verilmiştir.

Resim derslerinin verilmeye başlanması ile ortaya çıkan eğitimci açığı sorunu, yabancı ressamın derslere girmesi ile giderilmeye çalışılmış, fakat daha sonra öğrencilerin resim sanatının asıl kaynak yeri olan Batı'da eğitim almaları gerektiği anlaşılmıştır. Askeri okulların topografya sınıfları içerisinde yetişmiş yetenekli gençlerin eğitimleri için Avrupa'ya gönderilmesi, 1835 senesiyle başlamıştır.³⁵ Bu dönemde resim eğitimi için ilk kez Avrupa'ya gönderilenler, Batı etkisindeki Türk sanatının öncüleri olmuştur. Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, dönüşlerinde askeri liselere, rüştiyelere öğretmen olarak atanmıştır. 1849'da Harbiye'de Maçka Askeri İdadisi'nde, "Talebe Resimleri Sergisi" açılmıştır. Askeri ressamlar boğaz görünümü, orman gibi manzara konularına yer verdikleri resimleriyle, Türk resminin manzara olarak yeniden yapılandırılmasını sağlamışlardır.³⁶

Askeri okullar, Osmanlı'nın Batıya açılan pencereleri olarak görülmüştür. Askeri okullarda verilen resim dersleri ile asker ressamlar kuşağı, yabancı ressamın verdiği özel dersler sayesinde ve Sanayi-i Nefise Mektebi ile sanatçılar yetişmiştir.³⁷ *Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi*, Osman Hamdi Bey'in (1842-1910) öncülüğünde 1883'te İstanbul'da kurulmuş ilk güzel sanatlar okuludur. Okul, güzel sanatlar eğitiminin gelişmesinde önemli bir görev üstlenmiştir. Paris Güzel Sanatlar Okulu'nu kendisine örnek alan Sanayi-i Nefise Mektebi, okulun eğitim ve öğretim programlarını belirleyen kararnameyi de örnek alarak yönetmelikler hazırlamıştır. Bu yönetmeliklere göre

32 Ali Fuat Örenç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, 46, (2007), s. 70.

33 *Age.*, s. 79.

34 *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, s. 60, 132.

35 Ahmet Köksal, "Türk Resminin Çağdaşlaşma Sürecinde Askeri Ressamlarımızın Etkinliği", *Milliyet Sanat Dergisi*, 33, (1981), s. 32.

36 İsa Eliri, "Batılılaşma Sürecinde Askeri Okullar ve Askeri Ressamların Türk Resim Sanatına Etkileri", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 9, (2010), s. 144.

37 Cihat İnaç, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Askeri Ressamların Sanat Eğitimiye Katkıları*, s. 21.

okulun çağdaş sanat eğitimi veren bir kurum haline getirilmesi amaçlanmıştır.³⁸ Osman Hamdi Bey'in müdürlüğü sırasında çoğunluğu yabancı hocalar oluşturmakla birlikte 1915'ten itibaren Türk hocalar dönemi başlamıştır. Sanayi-i Nefise Mektebi, hocaların aynı zamanda İstanbul'da yaşayan Avrupalı sanatçıların eserlerinin de yer aldığı sergiler düzenlemiştir. Sergiler, kendisi de ressam olan Şehzade/Halife Abdülmecid Efendi (1868-1944) tarafından da destek görmüştür.³⁹ II. Meşrutiyet'in ilanını (1908) ile oluşan toplumsal ve kültürel zeminde, Türk sanatçıların bünyesinde toplanan ilk ressamlar derneği olan *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti* kurulmuştur. Bu cemiyet, bir çatı altında toplanmanın verdiği imkânlarla sergiler açmak aynı zamanda Avrupadan dönem genç resamlara, ilk sergilerini açma ve seslerini duyurma imkânını sunmak amacı taşımaktaydı. Cemiyet, 1911-1914 tarihleri arasında sanat anlayışlarını dile getirmek amacıyla *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Mecmuası'nı* çıkarmış, sanat dergilerine öncülük etmiştir.⁴⁰ Derginin ilk sayısında Abdülmecid Efendi'nin yer alması nedeniyle derginin çıkartılmasında destek olduğu bilinmektedir. Cemiyetin adı, 1921 tarihinde *Türk Ressamlar Cemiyeti* olmuş, 1926'da *Güzel Sanatlar Birliği* olarak değiştirilmiştir.⁴¹ Kız öğrenciler için açılan İnas Sanayi-i Nefise Mektebi ise 1914 tarihlidir. Mektep, 1923 yılında kapatılarak Sanayi-i Nefise Mektebi'ne bağlanmıştır. Okulların birleşmesi sonrasında 1928 yılında Güzel Sanatlar Akademisi adını alarak yeni düzenlemelerle geliştirilmiş, tek güzel sanatlar yüksek okulu olarak karma bir eğitim sistemiyle eğitimini sürdürmüştür.⁴²

1914 Kuşağı ya da *Çallı Grubu* olarak anılan grup, Türk resmine yeni bir içerik ve üslup getirmişlerdir. Sanayi-i Nefise'den mezun olduktan sonra yurt dışında eğitime gönderilen ressamlar, 1. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte 1914 tarihinde geri döndükleri için Türk resim tarihinde bu tanımlamayla anılmışlardır. Yurda dönüşleri sonrası eğitim faaliyetleri içerisinde yer alan bu sanatçıların sanat hayatı içindeki etkileri oldukça önemlidir.

Bu dönemde 1914 kuşağı sanatçılarının katılımıyla Türklerin askeri alandaki başarılarının yanı sıra kültür ve sanat alanındaki yeteneklerinin Batılılara gösterilmesi şeklinde propaganda amaçlı Şişli Atölyesi açılmıştır. Savaş ve ulusal kahramanlık temalı resimlerin üretildiği bu atölye, sanat tarihinde Şişli Atölyesi olarak bilinmektedir. Şişli Atölyesinde Türk cephelelerini anlatmak için savaş konulu resimlere yönelen ressamlar, savaşın yansımalarını tuvallerine aktarmışlardır. Dönemin ressamları yalnızca savaş temalı resimler değil, İstanbul manzaralarını, günlük yaşamdan kesitleri, toplumsal olayları konu alan resimler de yapmışlardır.⁴³

38 Derya Uzun Aydın, "Sanayi-i Nefise Mektebi ve Paris Güzel Sanatlar Okulu L'ecole Des Beaux-Arts Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, (2014), s. 76.

39 Günsel Renda, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Batı Tarzında Resim*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020, s. 402-422.

40 Aylin Kılıç, *Askeri Ressamlar Kuşağı Temsilcilerinden Hüseyin Zekai Paşa ve Ahmet Ziya Akbulut*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara 2010, s. 94.

41 Kıymet Giray, *Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988, s. 25.

42 Büşra Sokur-Mehmet Üstünipek, "İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Heykel Eğitimi ve Bu Okulda Eğitim Almış Heykeltıraşlar", *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, 31, (2022), s. 439.

43 Günsel Renda, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Batı Tarzında Resim*, s. 402-422. "Askeri Ressamlar Sergisi", *Vakıfbank Kültür ve Sanat Birimi Müdürlüğü*, (1998), s. 5.

Osmanlı'da başlayan Batılılaşma hareketi Cumhuriyet döneminde kendine özgü koşullar çerçevesinde devamlılık göstermiş, sanatın kurumsallaşması yönünde faaliyetlere büyük önem verilmiştir. 1923 yılında sanat alanındaki önemli gelişmelerden ilki *Yeni Resim Cemiyeti*'nin kurulmasıdır. Sanat eğitimi için yurt dışına öğrenci gönderme uygulamasına Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir. Yurda dönem ressamlar tarafından Türk resminde modernleşme adımlarını sürdürmek amacıyla *Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği* kurulmuştur.⁴⁴ Bu kuşağa ait sanatçılar tarafından müstakilere alternatif olmak üzere 1933 tarihinde *D Grubu* adıyla bir grubun faaliyetleri görülmektedir. Türk resim sanatının Osmanlı Ressamlar Cemiyeti (1908), Türk Ressamlar Cemiyeti (1921), Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği (1928)'nden sonra dördüncü grubu olmaları nedeniyle kendilerini bu adla tanımlayan sanatçılar, Batıda uygulanan çağdaş sanat üslubunu Türk sanatına taşımayı amaçlamıştır.⁴⁵

Askeri Ressamlar

19. yüzyılda etkili olmaya başlayan askeri ressamlar kuşağının bu ifadeyle tanımlanmasının nedeni, askeri okullardan mezun olmalarıdır. Batılı modelde eğitim yapan askeri okulların kurulmasına duyulan ihtiyaç çerçevesinde askeri okullarda resim derslerinin zorunlu olması, bir ekolün oluşmasına fırsat sağlamıştır. Askeri öğrencilerin resim sanatıyla tanışmalarına aracı olan Batılı içeriğe sahip resim derslerinin esas amacı, subaylara askerlikle ilgili teknik çizim ve arazi krokileri çizebilme yeteneği kazandırmaktı. Ressam sınıfını oluşturmak için Avrupa'dan resim öğretmenleri getirilirken, mezun olanlar da askeri okullara resim öğretmeni olarak atanmıştır. Asker Ressamlar Kuşağı arasında yurtdışına eğitime gönderilen, yeteneklerini geliştirerek sanatla bağlarını süreklilik içinde devam ettiren ressamlar vardır. Bu ressamlar, Asker Ressamlar Kuşağı olarak sanatın tarihinde yerlerini almış olan sanatçılardır.⁴⁶

Askeri görevlerinin dışında resim sanatı ile uğraşan askeri ressamlar, teknik, malzeme ve konu olarak Türk resim sanatına birçok yenilik getirmişlerdir. Askeri okullardaki resim derslerinin baş konusu doğa ve arazilerdi. Bu durum, askeri ressamların mimari konulara ve manzaraya eğilim duymalarına etki etmiştir. Konu olarak manzara, portre, mimari tasvirlerin yanında savaşlar ve günlük hayattan sahneler de ele alınmıştır. Minyatürlerdeki konulardan çok farklı olmasa da ele alış biçimleri olarak oldukça ayırt edici olduğu söylenebilir. Minyatürlerdeki manzaralar çoğu zaman asıl konuya hizmet eden tamamlayıcı bir araçken, asker ressamların eserlerinde, manzara kendi duygularını ve sezgilerini yansıttıkları ana temaya dönüşmüştür. 19. yüzyıl resim sanatını etkileyen unsurlardan birisi, fotoğraf makinesinin icadı olmuştur. Askeri ressamlar resim faaliyetlerini yürütürken görsel malzeme olarak fotoğraflardan yararlandıkları gibi aynı zamanda resimlerine kaynak olarak kartpostalları da kullanmışlardır.

44 Elif Dastarlı, *Türk Resminde İstanbul-İstanbul'da Türk Resmi, Büyük İstanbul Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020, s. 426.

45 Seyfi Başkan, "Türk Resminde Modernite ile İlk Temas: 1940-1960", *İdil Dergisi*, II/14, (2014), s. 106.

46 Kıymet Giray, *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Başyapıtlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2020, s. 16.

Askeri okullardan yetişen bütün ressamın isimlerini sıralamak uzun bir liste oluşturabileceğinden asker ressamın bir tasnif denemesi şöyle yapılabilir; Doğum tarihleri 1820'ler olanlar, 1. kuşağı oluştururlar. 2. kuşak asker ressamın temsil eden Şeker Ahmet Paşa, Süleyman Seyyid Bey, Hüseyin Zekâi Paşaların oluşturduğu doğum tarihleri 1840'lar olan ressamlardır. 1860 civarında doğmuş olan 3. kuşak asker ressamın arasında Hoca Ali Rıza, Halil Paşa'nın isimleri sayılabilir. Bu sanatçıların tümü Türk Resim Tarihine önemli katkılar sunmuştur.⁴⁷

Deniz Ressamın

Osmanlı Devleti, deniz politikası gereği Akdeniz'den Karadeniz'e Kızıldeniz'den Hint Okyanusu'na kadar denizlerde hâkimiyet kurma, ticaret ve hac yollarının güvenliğini sağlama yönünde uluslararası konumunu kuvvetlendirmeyi amaçlamıştır. Kendisini bir cihan hükümdarı olarak tanıtan Kanuni Sultan Süleyman'ın 1538 tarihli Bender kitabesindeki "gemiler yürüden Bahr-i Frenk u Mağrib u Hind'e" ifadesinde de görüldüğü gibi Osmanlı merkez donanması bir taraftan Akdeniz'de ve onunla bağlantılı Karadeniz'de egemenliğini sürdürürken diğer taraftan Akdeniz'i aşarak Atlas Okyanusu'na ulaşıyor, Basra Körfezi'ni kontrol ediyor, Hindistan'a sefer düzenliyor, Kızıldeniz'de hac ve ticaret yollarının güvenliğini sağlıyordu.⁴⁸ Deniz politikalarını dönemin koşullarına göre belirleyen Osmanlı Devleti, donanmanın gelişimine katkı sağlayacak düzenlemeler yaparken özellikle bahriye eğitime yönelik faaliyetlerle bahriyenin geliştirilmesi çabalarına hız vermiştir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Türk resim sanatında askeri okullarda teknik eğitim temelinde başlayan askeri ressamın dönemi ile karşılaşmaktadır. Bu dönemde asker ressamın içinden deniz temalı resimler yapan bir grubun ortaya çıktığı görülmektedir. Genellikle Bahriye Okulu mezunu ressamın tema olarak deniz, gemi, deniz savaşları gibi genel olarak su ögesi üzerinde durdukları görülmektedir. Bahriyeli ressamın su temalı resimler üretmelerinde; kültürel yaşamın, denizlerle çevrili bir coğrafyanın, deniz mühendisliğinden alınan eğitimin, ülkeye gelen yabancı ressamın ve Batı resminin etkisi olduğu söylenebilir. 1835'te Bahriye'ye resim derslerinin konulması, bu açıdan özendirici bir neden olmuş, denizciliğe olan tarihsel ilgi ve merak da, deniz konulu resimlerin oluşumunu hızlandırmıştır. Osmanlı Sarayının yakından tanıdığı ve İstanbul'da sergileri de açılan Ayvazovski'nin *Deniz ve Deniz Ressamın* konusunda, önemli bir rolü olduğu söylenebilir.⁴⁹ Asker ressamın Sultan Abdülaziz'in (1830-1876) daveti ile 1845'te İstanbul'a gelen yabancı deniz ressamınlarından Rus sanatçı İvan Konstaninoviç Ayvazovskiden (1917-1900) etkilenmiş olabilirler. Resimlerinin kaynağı olan suyun her türlü halini betimleyen Ayvazovski, bir liman şehri olan İstanbul'u betimlediği pek çok eseri bulunmaktadır.⁵⁰ Yeni bakış açısı geliştiren askeri ressamın su ile kurdukları bağ,

47 Ahmet Serhat Bingül, *Türk Resim Sanatının Gelişiminde 19. Yüzyıl Askeri Okul ve Askeri Ressamın Rollerini*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum 2013, s. 117.

48 İdris Bostan, *Osmanlı Akdenizi*, Küre Yayınları, İstanbul 2010, s. 8.

49 Kıymet Giray, *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Başyapıtları*, s. 46.

50 Eserleri için bk. *Ayvazovski'nin İstanbul'u*, ed. Bülent Özüken, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2016. Pars Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye'de*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1983.

eserlerinde tema olarak limanları, gemileri, tekneleri, deniz ile ilgili görünüşleri ele almalarına olanak tanımıştır.

1897 yılında İstanbul'da deniz müzesinin açılması da deniz ressamlığına ivme kazandıran bir etken olmuştur. İstanbul Deniz Müzesi, dönemin Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın emirleri ile kurulmuştur. Başlangıçta sistematik bölümlenme yapılmadan bir müze deposu olarak sergiye açılan müze, 1914 yılında Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın çabalarıyla yeniden düzenlenmiştir. Müdürlüğe Deniz Yüzbaşı Ressam Ali Sami Boyar'ın (1880-1967) atanması, müzenin resim sanatıyla yakından ilgilenmesine imkân tanımıştır. Türk gemilerinin tam ve yarım modellerinin yapılması için gemi model atölyesinin kurulması müzeciliğin gelişimine öncülük ederken, deniz taşıtlarının her birinin ressamlar tarafından resimlenmesi de deniz ressamlarının çoğalmasına olanak sağlamıştır.⁵¹

Doğanın parçası olan su, prehistorik dönemlerden itibaren kutsal sayılmış, saygı duyulmuş ve manzara resimlerinde de bu düşünceden hareketle sıklıkla ele alınmış bir öğedir. Türk resim sanatı tarihinde su öğesine farklı temalarla rastlamak mümkündür. Örneğin, deniz, göl, nehir gibi farklı formlarda ele alındığı görülmektedir. Benzer şekilde, Batı ile çok yönlü ilişkiler bağlamında Osmanlı sanatında su öğesi önemli bir tema olmuştur. Sularla çevrili bir liman şehri olan Osmanlı'nın başkenti İstanbul, aynı zamanda önemli bir ticaret ağının merkezi konumundadır. Bu özel konumuyla İstanbul, yerli ve yabancı neredeyse tüm ressamların ele aldığı başlıca konulardan biri olmuştur.⁵² Doğanın güzelliğini, saflığını, huzurunu yansıtan deniz manzaralarının yanı sıra su öğesi deniz savaşlarında yıkıcı, ürkütücü ve ölüm getiren yönleriyle ele alınmıştır.

Resimlerinde su öğesini konu alan askeri ressamların Türk toplumunda çağdaş resim sanatının gelişimine önemli katkıları olmuştur. Deniz resimleri yapan sanatçılardan Piyaleli Mahmut Efendi (1852-1912), Kaymakam Hüseyin Bey (1860-1919), Seyyit Ali Efendi (1850-?), Varnalı Arif Efendi (1856-?) ve Fahri Kaptan'ı (1857-1917) kronolojik bir dizgi içinde, Kaymakam İsmail Hakkı Bey (1863-1926), Ressam İhsan (1882-1906), Ali Rıza Beyazıt (1883-1964), Sultan Selimli Ali Efendi (1878-1947), İnşaiyeci Sami Efendi (1867-1937), Kâtip Hüsnü Tengüz (1874-1950), Mirvila Osman Nuri (1839-1906), Cevat Göktengiz (1871-1939), Halim Bey (1857-1939) izler ve hemen arkasından Diyarbakırlı Tahsin (1875-1937) de *Deniz Ressamları* grubunun altında önemli eserlere imza atmış öncü ressamlar olarak özetlenebilir.⁵³ Türk resim sanatının gelişimine büyük katkılar sağlamış Ali Sami Boyar (1880-1967), Mehmet Ruhi Arel (1880-1931), Ahmet Hikmet Onat (1882-1977), Ali Cemal Ben'im (1881-1939), Selahattin Şıvga (1885-1945), Mehmet Şemsettin Sunal (1887-1947), Seyfettin Soysalan (1881-1949) gibi Türk Deniz Resminin önemli ressamları da bu okullardan yetişmiştir.

51 Kıymet Giray, *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Başyapıtlar*, s. 45.

52 Özge Öner, *Kültürel Öge Olarak Su Kavramı ve Türk Resim Sanatına Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Resim Ana Sanat Dalı, Eskişehir 2018, s. 71.

53 Kıymet Giray, *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Başyapıtlar*, s. 45.

Bahriyeli İsmail Hakkı Bey (1863-1926)

Bahriye Mektebinde okuyan asker resamlardan İsmail Hakkı Bey, *Bahriyeli İsmail Hakkı Bey* veya *Kaymakam İsmail Hakkı Bey* unvanları ile de tanınmaktadır. İsmail Hakkı Bey, 1863 yılında Üsküdar'ın Bulgurlu⁵⁴ semtinde doğmuştur. Bütün ömrü, denizle ilgili mesleklerde geçmiş, deniz tutkusu olan bir ressamdır. Babası arabacılar kâhyası Hacı Ali Efendi'dir. İsmail Hakkı Bey, 1884 yılında Bahriye Mektebi'nin İnşaiye (Gemi İnşa Mühendisliği) bölümünden mezun olduktan sonra inşaat mühendisi olarak Bahriye Nezareti İnşaat Dairesi'nde görev almıştır. Bu sayede deniz ressamlığının teknik yönüne hâkim, denizi ve gemileri çok iyi bilen *denizci* bir deniz ressamı olmuştur.⁵⁵

O yıllarda, Türk tersanelerinde torpido ve harp gemisi yapılamadığından Osmanlı Deniz Kuvvetleri için Almanyadan bir zırhlı sipariş edilmiştir. Osmanlı torpidosunun yapımına nezaret etmek üzere (1888) Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey Kiel'e görevlendirilmiştir. Bilindiği gibi Kiel, Almanyanın bir harp limanı tesisi ve tersane inşası için seçilmiş bir şehirdir. Donanma üssü olabilecek bütün özellikleri taşıyan Kiel şehri, dönemin dünyanın en son sistem bahri tersanelerinden biridir.⁵⁶ İsmail Hakkı Bey, Almanyaya inşasına nezaret amacıyla gönderildiği Ejder torpidobotunun yağlıboya bir tablosunu da yapmıştır.⁵⁷ Torpidonun yapımı tamamlanınca (1890) yurda dönen İsmail Hakkı, Bahriye Nezareti'ne mesleği ile ilgili gördüğü olumsuzlukları raporlar ve projeler halinde sunmuştur. Bu rapor ve projeler Osmanlı Donanması'nın ıslahı anlamındadır.⁵⁸ 1898'de İsmail Hakkı Bey tekrar Almanyaya gönderilmiştir.⁵⁹ İsmail Hakkı'yı yakından tanıma imkânını da bulmuş olan ressam Sami Yetik (1878-1945), *Ressamlarımız* isimli kitabında, gönderilme nedeni ile ilgili olarak Osmanlı Donanmasının ıslahı konusunda hazırladığı rapor nedeniyle Bahriye'den uzaklaştırılmak istendiği yorumunu yapmıştır.⁶⁰ Ülkesinden gönderilen maaşının kesilmesi nedeniyle güçlükler yaşayan İsmail Hakkı, resim yapıp satmaya başlamış, bir yandan da mağduriyetinin düzeltilmesini talep etmiştir. Berlin Sefareti vasıtasıyla Maliye Nezareti'ne yazılan 6 Haziran 1900 tarihli belgede, memur olarak Almanyada bulunan Bahriye Kolağası İsmail Hakkı Efendi'nin Kiel'e gitmeye hazırlanması nedeniyle acilen maaşının ödenmesi talep edilmiş, Nezaretten alınan cevapta ise hemen ödeme yapılması için Bank-ı Osmani İdaresi'ne talimat verildiği, neden şimdiye kadar da ödenmediği hakkında idareden malumat talep edildiği bildirilmiştir.⁶¹

54 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.HUS.9/49, 10 Şubat 1893.

55 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, s. 103.

56 Salih Değirmenci, "Midye-Enez Yahut İğneada-Dedeagaç Kanalı Projesi", *Her Yönüyle İpsala Sempozyumu*, İpsala Belediyesi Yayınları, İpsala 2019, s. 223.

57 Serdar Başaran, "Sanatıyla Denizleri Fethetmiş Bir Büyük Ressam: Bahriyeli Kaymakam(Yarbay) İsmail Hakkı Bey", <https://silo.tips/queue/sanatiyla-dendzlerd-fethetmd-bdr-byk-ressam-bahrdyeld-kaymakam-yarbay-dsmadl-hakki>. [Erişim tarihi: 26 Ekim 2016].

58 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s. 201. Sami Yetik, *Ressamlarımız*, s. 104.

59 BOA, HR.SYS. 1800/46, 5 Eylül 1900.

60 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, Gram Yayınları, İstanbul 2016, s. 103.

61 BOA, HR.TH. 243/7.

İsmail Hakkı Bey'in yaptığı müracaatlar dikkate alınmayınca 1900'de askerlik mesleğinden istifa etmek zorunda kalmıştır.⁶² İsmail Hakkı Bey, Teka'üd Sandığı'ndan da (Emekli Sandığı) durumunun düzeltilmesine dair taleplerde bulunmuştur. Bilindiği gibi ma'zuliyet (azil) akçesi sadece emekli memurlara değil, görevden alınan veya kadrosuzluk sebebiyle açığa kalan memurlara da bir nevi işsizlik ödeneği olarak verilmiştir.⁶³ Talebe verilen cevapta, otuz sene devlet hizmetinde bulunmuş ve halen zaruret içinde olduğundan telgrafla merhamet talebinde bulunmuş olan ma'zullerden (azledilmiş) İsmail Hakkı Efendi'nin mazuliyet maaşı var ise Hazine tarafından kendisine maaşının tahsisi istenmiş, Teka'üd Sandığı'na da durumun bildirildiği açıklaması yapılmıştır.⁶⁴

Berlin Sefareti tarafından 5 Eylül 1900 tarihinde Hariciye Vekâleti'ne gönderilen belgede, Deniz Kuvvetleri Dairesi tarafından bir iki yıl önce Berlin'e gönderilen ve elçiliğe sevk edilen Bahriye Kolağası İsmail Hakkı Efendi'nin istifasını verdikten sonra Berlin'den ayrıldığı, Hamburg'da bir sanayi evinde işe başladığı bilgisi yer almaktadır. Raporda, İsmail Hakkı Efendi'nin maaşlarının birkaç ay kendisine gönderilmemesi nedeniyle bu şartların onu yoksul bıraktığı ayrıntısı bulunmaktadır. 24 Mart 1901 tarihli bir diğer belgede de İnşaat-ı Bahriye tezgâhlarının birinde ücretle bir iş bulmuş olduğu bilgisi paylaşılmıştır.⁶⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, *Avrupa'da Firariler, Almanyadaki Osmanlı talebeleri* başlıklı dosyada, Hariciye Vekâleti tarafından Berlin'de çalışan öğrencilerin ve Kolağası İsmail Hakkı Efendi'nin İstanbul'a dönmeleri konusunda Berlin Sefareti'ne talimatta bulunulmuştur.⁶⁶ 20 Nisan 1901 tarihli belgede ise aldığı talimat doğrultusunda Berlin Sefareti tarafından Deniz Kuvvetleri Emir Subayı İsmail Hakkı Efendi'nin ve Berlin'deki Osmanlı öğrencilerinin gecikmeden İstanbul'a dönmeleri gerektiğinin, bu ihtiyati tedbir kararına uymayı reddetmeleri halinde haklarında yasal işlemlerin başlatılacağı bildirildiği iletilmiştir. Raporda, İsmail Hakkı Efendi'nin Hamburg'da ikamet etmesi nedeniyle kendisine yazılı olarak bilgilendirme yapıldığı ifade edilmiştir.⁶⁷ İsmail Hakkı Bey'in cevabı Berlin Sefareti tarafından Hariciye Vekâleti'ne bildirilmiş, mektubun içeriğine ilişkin verilen bilgilendirmede ise memurun (İsmail Hakkı Bey) istifa sebebinin maaşlarının uzun süre ödenmeyerek birkaç ay boyunca kendisine hiçbir açıklamanın yapılmadığı bu nedenle uzun süre borçlarla yaşamak durumunda kaldığı bilgisi aktarılmış, Berlin'de biraz daha beklemesinin tavsiye edilmesine rağmen bu şehirden ayrılarak Hamburg'da bir tersanede kendini geçindirmek amacıyla iş bulduğuna dair açıklamalarına yer verilmiştir.⁶⁸

Geçimini sağlamak için Almanyadaki bir gemi inşa firmasının mühendisliğinde çalışmaya başlamış, aynı zamanda ünlü ressamların atölyelerine devam ederek resim çalışmalarını

62 Nüzhet İslimyeli, *Askeri Ressamlar ve Ekoller*, Askeri Ressamlar Sanat Derneği Yayınları, Ankara 1965, s. 55.

63 Saadettin Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Dönemde Sosyal Güvenlik Düzenlemeleri", *İş ve Hayat Dergisi*, I/1, (2015), s. 196.

64 BOA, İ.HUS. 9/49.

65 BOA, HR.SYS. 1800/46-4.

66 BOA, HR.SYS. 1800/46-4.

67 BOA, HR.SYS. 1800/46-10.

68 Ek 1, BOA, HR.SYS. 1800/46-11.

sürdürmüştür. Denizcilik eğitiminden gelmesi ve deniz ile iç içe bir yaşam sürmesi nedeniyle deniz konulu resimlere yakın ilgi duymuştur. Bu sayede pek çok deniz peyzajı, gemi ve deniz savaşı resimlerinde denizin her türlü halini ustaca betimlemiştir. Almanya yıllarında mühendislik mesleği yanında sanatını da geliştirme imkânı sahip olmuş, bulunduğu ülkenin doğasını yansıtan deniz, resimleri üretmiş, renkli litografya ve gravür baskısını öğrenerek bu yöntemle resimlerini de çoğaltmaya başlamıştır.⁶⁹ 1904 tarihli *Sassnita Hafenden Manzara* adlı tabloları, seyahatleri sırasında Almanya'nın kuzeyinde yer alan Sassnitz sahil kasabasındaki liman manzaralarını resmettiği örneklerden birini oluşturmaktadır.⁷⁰

Askeri Ressamlar Kuşağı içinde *Bahriyeli Ressamlar Grubu*'nda yer alarak 19. yüzyıl Batı deniz resmi ve gemi portreciliği anlayışına dayalı Türk Deniz Resmini tarih sahnesine çıkaran sanatçının eserlerinin bir bölümü bu dönemde üretilmiştir. İsmail Hakkı Bey'in Osmanlı Donanmasına ait gemilerin tanıtım amaçlı portrelerini oluşturan resimleri, tarihi belge niteliğindedir. İsmail Hakkı Bey, aynı zamanda ünlü askeri ressam Üsküdarlı Hoca Ali Rıza'nın (1864-1939) kayınbiraderidir.

1908 yılında meşrutiyetin ilanıyla ülkeye çağrılan İsmail Hakkı Bey'in, Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne yazılan belgede, Harbiye Nezareti tarafından terfi ettirilerek rütbesinin iadesi istenmiştir.⁷¹ Tersane İmalat Reisi İsmail Hakkı Bey'in Kaymakamlığa terfisi için öncelikle Bahriye Nezareti'nden binbaşılık rütbesinin tarihiyle kıdemli binbaşılar bulunup bulunmadığının bildirilmesi istenmiştir.⁷² Bahriye Nezareti ise Tersane-i Amire İmalat Riyaseti'nde bulunacak olan Tersane-i Amire İmalat Reisi İsmail Hakkı Bey'in kadrosu gereğince miralaylık rütbesine sahip olması gerektiği, binbaşı rütbesinde bulunmakla beraber kendisinin ehliyet ve liyakati ile vazifesini yerine getirirken gösterdiği gayret sebebiyle taltife (kaymakamlık rütbesine) layık olduğu bildirilmiştir.⁷³ Bahriye Nezareti'nin 16 Mart tarihli raporunda da, inşaat zabitanının terfi hususunda oluşturulan komisyon üyelerinin hepsinin Bahriye İmalat Reisi Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in rütbesinden aşağı olmaları nedeniyle rütbe terfisini talep edemeyecekleri, diğer yandan makam itibarıyla kendisinin terfisinin gerekli olduğu ayrıca kıdemden de terfi gelmiş olduğundan rütbesinin kaymakamlığa terfisi istenmiştir.⁷⁴ 22 Mart 1911 tarihinde de Sultan Mehmed Reşad'ın iradesiyle Bahriye İmalat Reisi Binbaşı İsmail Hakkı Bey'e kaymakamlık (yarbay) rütbesi verilmiştir.⁷⁵

Almanya'dan İstanbul'a gelen İsmail Hakkı Bey, Bahriye İnşaa Dairesi Başkanlığı'nda çalışmaya başlamakla birlikte kurucuları arasında olduğu *Osmanlı Donanma Cemiyeti* adına da çalışmalar yürütmüştür. Bilindiği gibi 19 Temmuz 1909'da donanma adına hayır ve yardım amaçlı kurulan cemiyet, kısa süre içerisinde yasal bir statüye kavuşmuş, hızla örgütlenerek yurtiçinde ve yurt dışında yüzlerce şube açmıştır. Osmanlı Devleti'nde cemiyet kurma hak ve özgürlüğü,

69 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s. 201.

70 EK 2, Naci Terzi Koleksiyonu.

71 BEO. 3446/258381.

72 BEO. 3867/289991.

73 BEO. 3867/289991-2.

74 BOA. İ.TAL.470/24-1.

75 Ek 3, BOA. 3867/289991-3, 11 Mart 1911, İ.TAL.470/24, 22 Mart 1911, İ.TAL.470/24-4, 22 Mart 1911.

II. Meşrutiyet İle birlikte gelen siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik dönüşümlerin bir sonucu olmuştur. Halktan toplanan yardımların yanında Sultan Mehmed Reşad ve Sultan Mehmed Vahdeddin'in cemiyetin fahri başkanlığını yürütmeleri yardımların kapsamını genişletmiştir. Faaliyetlerini I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam ettiren cemiyet, elde ettiği gelirleri savaş, nakliye gemileri, askeri mühimmat alımlarında kullanarak hem donanmanın hem de ticaret filosunun gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Toplanan yardımlarla 1910 tarihinde Almanyadan dört torpido ve iki zırhlı gemi (Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis) alımından sonra 4 Mayıs 1911 tarihinde hükümetin onayıyla İngiltere'den beş adet nakliye gemileri alınması konusunda anlaşmaya varılmıştır.⁷⁶ Cemiyetin kurucularından İsmail Hakkı Bey, alınan bu karar sonrasında İngiltere'ye gitmiştir. Londra Deniz Ataşesi Binbaşı Hüseyin Efendi'nin yazısına Bahriye Nazırı Mahmud Paşa tarafından verilen cevapta, İngiltere'de 4 Temmuz'da toplanacak olan İnşaat-ı Bahriye Cemiyeti'ne, Bahriye İmalat Reisi İsmail Hakkı Bey'in vekâlet edeceği ve kendisine o tarihte orada bulunmasının tebliğ edildiğinin bildirildiği açıklanmıştır.⁷⁷

İsmail Hakkı Bey 1913 yılına kadar devam ettiği görevinden ayrılarak Paşabahçe'de tekne yapım tezgâhı kurmuş, geçimini sandallar yaparak temin etmeye çalışmıştır. Arşiv belgeleri içerisinde İsmail Hakkı Bey'in kendi işletmesini kurduğu dönemde demir alımı yaptığına dair bir bilgi yer almaktadır. Belgede, Tersane-i Amire'de Bakır Dökümhanesi'ndeki imalattan biriken tahminen 20 ton miktarındaki bakır cürufunun (artık) ihalesine talip olanların Hazine-i Celile Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti'ndeki komisyona başvuruda bulunmaları gerektiği bilgisinin Tanin, Takvim-i Vekayi ve İstanbul'da yayımlanan Rum Gazetesi Neo Logos Gazeteleri'nde ilan edildiği, Marputçularda Cedit Handa 46 numarada sakin İsmail Hakkı Bey'e yapılan müzayedede satıldığı bilgisi yer almaktadır.⁷⁸

1914'te Almanyada yayınlanan *Illustrierte Zeitung*'un İstanbul muhabirliğini ve ressamlığını da yapan İsmail Hakkı Bey, bu arada değişik Osmanlı tiplerinden derlediği karakalem portrelerini yayınlamıştır. I. Dünya Savaşı başladıktan sonra, orduyu desteklemek amacıyla İstanbul'da 1915 yılında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kuruldu. Bu kuruluş, dönemin ünlü ressamlarına kartpostallar yaptırmıştır. İsmail Hakkı Bey de resim yapanlar arasında yer almıştır. İsmail Hakkı Bey, emekli olmasına rağmen bilgisinden ve tecrübesinden yararlanılmak üzere 1920 senesinde devlet hizmetinde göreve çağrılmış, İstinye Tersanesi'nde mühendis olarak çalışmıştır. Buradaki hizmeti yaşamını yitirdiği 1926 yılına kadar sürmüştür.⁷⁹ Sami Yetik, geçmiş dönemlerde pek önem verilmeyen bir meslek olan ressamlık konusunda deniz ressamlığıyla ün yapan İsmail Hakkı'nın mevcuttan çok daha fazla eserler verebileceğini ancak talihsiz ve yorucu hayat şartları altında çalıştığını, böyle bir yeteneğin gerektiğince teşvik edilmediğini, yardım ve himaye görmediğini belirtmiştir.⁸⁰

76 Necdet Aysal, "II. Meşrutiyet Dönemi Toplumsal Bir Yardım Kuruluşu: Osmanlı Donanma Cemiyeti", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/9, (2020), s. 103.

77 BOA, HR. SFR.3 629/43, 10 Mayıs 1911.

78 BOA, ML. EEM. 14-17-19, 19 Haziran 1918.

79 Taha Toros Arşivi, "İsmail Hakkı Bey Hakkında Biyografik Notlar", openaccess.marmara.edu.tr/handle/11424/142349.

80 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, s. 105.

Askeri deniz ressamlığının toplumsal işlevleri arasında milli tarih bilinci ve milli kimlik anlayışının görsel anlamda oluşturulması ve kuşaktan kuşağa aktarılması gelmektedir. Ünlü ressamlarımızdan Hoca Ali Rıza Bey'in kayınbiraderi olan Bahriyeli İsmail Hakkı Bey'in büyük boy deniz tabloları bulunmaktadır. İsmail Hakkı Bey'in resimlerini yorumlayanlar, bu resimlere konu olan askeri gemilerin, özellikleri doğrultusunda belgelemek amacıyla yaptıklarına, asker bahriyeli ressamların resimlerinin genel olarak savaş gemileri ve onların katıldığı savaşlar üzerine yetkin betimlemelere sahip olduklarına dikkati çekmişlerdir.⁸¹

İsmail Hakkı Bey'in denizciliği konu alan resimleri arasında pek az rastlanan bir örneğiyle tersane ve denizaltılar temalı çalışmaları bulunmaktadır. *Abdülhamid I ve Abdülmecid Denizaltı Gemileri Tersane-i Amirede Kızakta* temalı çalışması ve yine İstanbul Deniz Müzesi'nde yer alan *Tersane-i Amire'nin Genel Görünüşü 19. Yüzyıl Ortaları* erken dönem çalışmaları arasında yer almaktadır.⁸² Bilindiği gibi devletler arası rekabette hâkimiyet kurma stratejisinin önemli göstergelerinden biri denizlerde sahip olunan üstünlüktür. Dönemin devletleri arasında artan silahlanma yarışı denizaltıları önemli bir savunma silahı haline getirmiştir. Osmanlı Bahriyesi, Yunanistan'ın denizaltı sipariş etmesi üzerine Yunanlara karşı etkin olabilmek amacıyla ilk kez Sultan II. Abdülhamid zamanında denizaltılara sahip olmuştur. Nordenfelt şirketinden sipariş edilen İsveç yapımı iki denizaltı, Abdülhamid ve Abdülmecid ismini almış, 22 Mart 1888 tarihinde donanmaya dâhil edilmiştir.⁸³ İsmail Hakkı Bey, Türk Donanması'nın ilk denizaltılarını hem Tersane-i Amirede kızakta hem de seyir halindeyken aynı tablonun içerisinde iki ayrı görsel şekilde resmetmiştir.

Almanya'da yaptığı resimlerin özel koleksiyonlarda yer aldığı bilinmektedir. Berlin ve Viyana'da açılan (1918) Türk ressamların karma sergisine *Yavuz Zırhlısı, Portre, Kıyı Nöbetçisi, Çengelköy Sırtları* adlı dört eserle katılmıştır.⁸⁴ Ayrıca İstanbul'da Galatasaray resim sergilerinde ve diğer sergilerde de resimleri yer almıştır.⁸⁵ Sami Yetik, İsmail Hakkı'nın Galatasaray Resim Sergisinde teşhir edilen, I. Dünya Savaşı yıllarında Alman dergisinde yer alan resimlerinin deniz ressamlığı hakkında yetkinliğine verilecek örnekler olarak ifade etmiştir.⁸⁶

Sanatçının Müdafaa-i Milliye Cemiyeti için 1915'te kartpostal olarak basılan resimleri içinde Osmanlı tiplerinin resmedildiği; *Eşraftan Bir Bağdatlı, Bağdatlı Bir Hristiyan Arap Kadın, İzmirli Zengin Bir Köy Ağası* gibi portreler yer aldığı gibi tablo-kartpostalları arasında zırhlıların da resmedildiği görülür. I. Dünya Savaşı, sanatçının resim temalarını da etkilemiştir. Sanatçının Çanakkale Cephesindeki deniz savaşlarına yönelik önemli resimleri vardır. 1914

81 Erdal Ünsal, "İslam Mitolojisi ve Estetiği Bağlamında Türk Manzara Resminde Deniz", *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, IX/ 2, (2019), s. 383.

82 Ek 4, İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

83 Evren Mercan, "Osmanlı Bahriyesinde İlk Denizaltılar: Abdülhamid ve Abdülmecid", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8, (2012), s. 163-184. "Türk Denizciliğinin İlk Denizaltıları", *Savunma Sanayii Dergilik*, <http://www.savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/Turk-denizciliginin-ilk-denizaltilari> [Erişim tarihi: 22.07.2020].

84 "Tarihi Miras, Bahriyeli Ressamlar", *Türk Deniz Kuvvetleri Dergisi*, www.dzkk.tsk.tr, [Erişim tarihi: 13.05.2009].

85 Askeri Ressamlar Sergisi, s. 14, Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s. 201.

86 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, s. 102.

tarihli Çanakkale'de *Goliath Zirhlisi'nin Batışı*, 1915 tarihli *Irresistible Zirhlisinin Batışı* ve *Bouvet Zirhlisinin Batışı* isimli tablolar yine Deniz Müzesi'ndedir. 1915 tarihli *Çanakkale Deniz Savaşı* isimli yağlıboya tablosu ise Askeri Müze dedir.⁸⁷

İsmail Hakkı Bey, Türk gemi portrelerine yönelik bir grup çalışmasında Mecidiye, Yavuz ve Midilli'yi de resmetmiştir. Sanatçının 1918 Viyana Sergisi'ndeki eserinden biri olan 1915 tarihli *Yavuz I Muharebe Kruvazörü ile Hamidiye III Hafif Kruvazörü Karadeniz'de Seyir Halinde*, 1907 tarihli *Mecidiye III, Hafif Kruvazörü Seyir Halinde*, 1915 tarihli, *Midilli II ve Hamidiye III Hafif Kruvazörleri Karadeniz'de Seyir Halinde*, adlı tablolarında gemilerin dalgalı denizdeki seyirlerini tüm incelikleriyle ortaya koymuştur.⁸⁸ Nüzhet İslimyeli, sanatçının çalışmalarıyla ilgili olarak tablolarında detaylara indiği yorumunu yapmaktadır.⁸⁹ Yine savaşı konu alan ve İstanbul Deniz Müzesi'nde bulunan diğer bir tablosu ise *Bir Türk Filosu I. Dünya Harbinde Savaş Halinde (1914-1918)* adlı çalışmasıdır.⁹⁰ İsmail Hakkı Bey'in savaştan bağımsız olarak bir yelkenli ve yandan çarklı bir vapurun dalgalı denizdeki seyrini konu alan 1917 tarihli yağlıboya tablosunun adı *Yelkenli*'dir. İstanbul Deniz Müzesi'nde bulunan bu tablo, İsmail Hakkı Bey'in I. Dünya Savaşında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti için, 1915'de yaptığı tablolardan kartpostala uygulananlar arasında yer alan çalışmalarından biridir.⁹¹ Suluboya, guaj, karakalem, pastel ve yağlıboya teknikleriyle gemi resimleri, deniz savaş resimleri gibi peyzaj resimleri yapan İsmail Hakkı, desen ve teknik bilgisi sayesinde denizin her halini resmetmiştir. İsmail Hakkı Bey'in deniz temalı resimleri dışında doğa, sahil çizimleri, portre çalışmaları bulunduğu gibi kendisinin ve eşinin portreleri de tabloları arasında yer almaktadır.⁹²

İsmail Hakkı Bey, yapmış olduğu deniz savaşları resimlerinde Rus deniz ressamlarından etkilenmiş olduğu görülmektedir. İsmail Hakkı Bey'in resimlerinde büyük savaş gemilerinin çarpışmaları, denizin atmosferi ile bir bütünlük içinde verilmeye çalışılarak, Türk ulusunun kahramanlığını vurgular nitelikte bir anlatım gözlemlenmektedir.⁹³ Ressam Valan Cien'in "bir ressamın deniz ressamı olması için bir gemici gibi denizlerde yaşaması, bu âlemin binbir hadisesi içinde yoğrulması lazımdır", yorumu İsmail Hakkı'nın resimleri için anlamlı bir nitelik taşımaktadır. Sami Yetik, İsmail Hakkı için hayatının ve resimlerinin incelenmesi halinde bir deniz ressamının geçmesi gereken bütün yollardan geçmiş olduğu, figür, peyzaj, suluboya, yağlıboya tekniklerinde incelenecek mühim eserlerinin yer aldığı yorumunu yapmıştır.⁹⁴ Bazı ressamlar İsmail Hakkı'nın deniz tablolarında detaylara oldukça fazla yer vermesiyle ilgili eleştirilerde bulunmuşlardır. Klasik anlayışın kökleşmiş alışkanlıklarından kendisinin de şikâyet ettiği ifade edilir.⁹⁵

87 Ek 5, İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

88 Ek 6, İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

89 Nüzhet İslimyeli, *Askeri Ressamlar ve Ekoller*, s. 55.

90 Ek 7, İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

91 Serdar Başaran, *Sanatıyla Denizleri Fethetmiş Bir Büyük Ressam: Bahriyeli Kaymakam(Yarbay) İsmail Hakkı Bey*, s. 11.

92 Ek 8, İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

93 Hür Kamil Biçici, "İstanbul Askeri Müze ve Kültür Sitesi'ndeki Yağlıboya Tablolara Göre Askeri Ressamlar", *Türkler Ansiklopedisi*, 15, (2002) s. 735.

94 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, s. 103.

95 Sami Yetik, s. 106.

Ressamın son dönem Osmanlı şairlerinden Rezaizade Mahmud Ekrem (1847-1914), Osman Fahri (1890-1920), Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), Tevfik Fikret (1867-1915),⁹⁶ Rıza Tevfik (1869-1949), Edhem Pertev Paşa (1824-1972), Muallim Naci (1849-1893), Namık Kemal (1840-1888) gibi şairlerin şiirlerini kendi el yazısı ile kaleme aldığı bir şiir defteri bulunmaktadır. İç sayfalarından birisinde, eniştesi Hoca Ali Rıza Bey tarafından yapılmış suluboya bir peyzaj çalışması yer almaktadır. Bu defter Antik A.Ş. nin 236. müzayedesinde satışa çıkarılmıştır.⁹⁷ İsmail Hakkı Bey, Hilal-i Ahmer Cemiyeti için Hilal-i Ahmer Gemisini resmeden kartpostal ve pul örneği de hazırlamıştır. Geride bıraktığı az sayıdaki resimleri başta İstanbul Deniz Müzesi olmak üzere, Resim-Heykel Müzesi, Askeri Müze gibi müzelerin yanında Türkiye Denizcilik İşletmeleri koleksiyonu ile Milli Kütüphane ve bazı özel koleksiyonlarda yer almaktadır.⁹⁸

Türk ressamları biçim, teknik, renk etkisiyle çeşitli batı akımlarından etkilenmekle birlikte kendi his ve düşüncelerini sentezleyerek, Türk toplumunun önemli tarihi ve güncel olaylarını, çeşitli yaşayışları içeren kompozisyonlar ortaya koymuşlardır. Askeri okulların programlarına koydukları resim anlayışı, akademik resim anlayışını içeren realist-gerçekçi resim olmuştur.⁹⁹ 1880'lerden sonra ortaya çıkan farklı resim anlayışları çerçevesinde savaş sahnelerinin bazılarında empresyonist (izlenimcilik) etkiler, portrelerde fotografik ve realist özellikler kullanılırken natürmortlarda, peyzajlarda ve günlük yaşam sahnelerinde natüralist izler yer almıştır.¹⁰⁰ 19. ve 20. yüzyılın farklı zaman dilimlerine yayılan bu tabloların, farklı Batı etkili akımları yansıttıkları görülmektedir. Başka bir deyişle, 19. yüzyıl Batı anlayışındaki Türk resim sanatının oluşumunda ve gelişiminde önemli bir dönemdir, denilebilir.¹⁰¹

Sonuç

Osmanlı "Batılılaşması" devletin 1683'ten sonraki askeri gerilemenin eş zamanlı bir belirtisi ve 19. yüzyılın daha kararlı modernleşme reformlarını öngören bir eğilim olarak ortaya çıkmıştır.¹⁰² Askeri ve sivil projelerde Batılı teknolojinin uygulanmasını ve kullanımını teşvik etmek amacıyla 15. yüzyılda yabancı teknisyenler teşkilatı olarak kurulan Ta'ife-i Efrenciyan'ın 17. yüzyıl boyunca faaliyet göstermesi, Osmanlı modernleşmesinin kendine has bir yol izlediğini göstermektedir. Süreklilik kavramı tarihsel gelişim ve değişimler için göz önünde bulundurulması gereken bir olgudur. Osmanlı'da kültürel ve sanatsal faaliyetlerin sürekliliği, kendi içinde yenilikleri de yansıtmaktaydı. Osmanlı toplumsal düzeninde alışılmış üslupların yeniden yorumlanması

96 Ek 9, Müzayede Koleksiyonu.

97 Antik A.Ş., 236. Müzayede, İstanbul 27 Kasım 2005, s. 29.

98 Age., s. 29.

99 İhsan Terzi, "Türk Ordusunun Batı Resmini Ülkeye Getirmesi ve Bununla İlgili Haksız Eleştiriler", *Akademik Açık*, 2, (1997), s. 138.

100 Hür Kamil Biçici, "İstanbul Askeri Müze ve Kültür Sitesi'ndeki Yağlıboya Tablolara Göre Askeri Ressamlar", s. 741.

101 Mustafa Orkun Müftüoğlu, "XIX. Yüzyıl Türk Resim Sanatı ve Biçimsel Sorunları", *Atatürk Üniversitesi Sanat Dergisi*, (2008), s. 103.

102 Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 17.

nakkaşlık, giyim modası, divan müziği, şiir gibi kültürel alanlarda görülebilmekteydi. Söz konusu değişimler, Osmanlı'nın kendi toplumsal ortamından doğup beslenerek sonraki süreci büyük ölçüde belirlemiş, dönüştürmüş ve geliştirmiştir.

Resim sanatında yaşanan değişimin etkileri önce minyatürlerde, ardından duvar ve tuval resminde görülmeye başlanırken manzaranın bir parçası olan su ögesi resimlerde sıklıkla kullanılır hale gelmiştir. Türk resim sanatının temellerini atan asker ressamlar sayesinde resim eğitimi yaygınlaşmış, bu sayede sanata olan ilgi artmış, 1883'e gelindiğinde ise sadece resim eğitimi verilen bir okul olan Sanayi-i Nefise Mektebi kurulmuştur. 1800'lü yıllarda asker ressamlardan özellikle Bahriye Mektebi çıkışlı sanatçılar tarafından deniz teması oldukça fazla betimlenmiştir. Sularla çevrili İstanbul deniz resimlerinin önemli bir öznesi olmuş, ayrıca tarihte iz bırakan deniz savaşları da resimlerin ana temalarını oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla özellikle büyük mücadelelerin verildiği Çanakkale Cephesinde bulunan ressamlar, suların üzerinde verilen bu mücadeleyi betimledikleri resimleriyle tarihe iz bırakmıştır.

Askeri deniz ressamlığının önemli toplumsal katkıları arasında, milli tarih bilinci ve milli kimlik anlayışının görsel anlamda oluşturulması ve kuşaktan kuşağa aktarılması yer almaktadır. Bu anlamda dönemin askeri okullarında yetişen "Bahriyeli Ressamların" bu anlayışın temellendirilmesine büyük katkıları olmuştur. Milli sanat anlayışının önemi konusunda değerli katkılar sunan Bahriye kökenli deniz ressamlarından birisi de Bahriyeli İsmail Hakkı Bey'dir. Deniz ressamlığının teknik yönüne hâkim, denizi ve gemileri çok iyi bilen denizci bir deniz ressamı olan İsmail Hakkı Bey, bahriye içerisinde yetişmiş çağdaş resamlara örnek olarak kabul edilen bir sanatçıdır. Büyük boy deniz tablolarına konu olan askeri gemiler ve bu gemilerin katıldığı savaşlar üzerine yetkin betimlemeleri yer almaktadır. İsmail Hakkı Bey'in Osmanlı Donanmasına ait gemilerin portrelerini oluşturan resimleri, aynı zamanda tarihi belge niteliğinde büyük bir değer taşımaktaydı.

İsmail Hakkı Bey, suluboya, guaj, karakalem, pastel ve yağlıboya teknikleriyle gemi resimlerini, deniz savaş resimlerini içeren peyzaj deniz resimleri yapmıştır. Eserlerinde desen ve teknik bilgisi, renk uyumu birbirini tamamlamaktadır. Denizin her halini ustaca resmederek denize ruh veren İsmail Hakkı'nın tablolarında dalgaların, fırtınaların vurgusu hissedilir etkiye sahiptir.

Bahriyeli Kaymakam İsmail Hakkı Bey, Bahriye İnşaa Dairesi Başkanlığı'nda çalıştığı dönemde kurucuları arasında olduğu Osmanlı Donanma Cemiyeti ile de önemli çalışmalar yürütmüştür. Donanma adına gönüllülük esasına göre kurulan cemiyetin elde ettiği gelir sayesinde savaş, nakliye gemileri, askeri mühimmat alımları yapılarak hem donanmanın hem de ticaret filosunun gelişimine büyük katkı sağlanmıştır. 1. Dünya Savaşı başladıktan sonra, orduyu desteklemek amacıyla 1915 yılında kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti için kartpostallar yapan dönemin ünlü ressamları arasında İsmail Hakkı Bey de yer almaktaydı. İsmail Hakkı Bey'in denizcilik konu alan resimleri arasında pek az rastlanan bir örnekle tersane ve denizaltılar temalı çalışmaları bulunmaktadır. Bu resimlerin teması, özellikleri doğrultusunda çizildikleri için belge niteliği taşımaktadır. İsmail Hakkı Bey'in resimlerinin özellikleri, detayları incelleme niteliğindedir. Hatta

bu detaycılığından zaman zaman kendisinin de şikâyetçi olduğu bilinir. Detaylara inen üslubu sayesinde İsmail Hakkı Bey'in resimleri bir yönüyle milli tarih bilincine katkı sunan bir anlayışı da içermektedir.

Türk Resim Sanatı açısından askeri ressamlar kuşağının yaşadıkları dönemi aydınlatan eserleri yalnızca sanat tarihi alanını kapsayan nitelikte eserler değil, Genel Türk Tarihi için de büyük önem taşıyan belgeleme özelliğine sahiptir. Bahriyeli ressamlar kuşağı ise mesleklerinin gereği deniz konulu resimleri ile eserlerinde ince işçilik ve detaya önem veren bir tutum izlerken aynı zamanda Türk resmini geliştirme çabası vermişlerdir.

Çağdaş Türk Resim Sanatı için üç yanı denizlerle çevrili aynı zamanda büyük denizcilerin yetiştiği topraklarda, deniz ressamlığı bir gerekliliktir. Bu gereklilik askeri okullarda yetişen bahriyeli ressamların öncülüğü ile geç de olsa giderilmiştir. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Dönemi'ne aktarılan bu birikim sayesinde milli sanat anlayışı kendine özgü koşullar çerçevesinde temellendirilmeye çalışılmış, bu anlayış Cumhuriyet ile birlikte sanatta kurumsallaşmayı amaçlayan, çağdaş bir anlayışla sosyal ve kültürel hayatı etkileyen kararlı bir kültür politikası çerçevesinde sürdürülmeye devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi(BOA)

İrade Hususi, 9/49.

Hariciye Siyasi, 1800/46, 1-11.

Hariciye Tahrirat, 243/7.

Bab-1 Ali Evrak Odası, 3446/258381.

Bab-1 Ali Evrak Odası, 3867/289991-3.

İrade Taltifat, 470/24, 1-4.

Hariciye Nezareti, Berlin Sefareti, 3 629/43.

Maliye Nezareti, Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti, 14 – 17 – 19.

İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu.

Demirbaş; 2271-1987-2396-2476-1063a-1988-4199.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Antik A.Ş., 236. Müzayede, İstanbul 27 Kasım 2005.

“Askeri Ressamlar Sergisi”, *Vakıfbank Kültür ve Sanat Birimi Müdürlüğü*, Ankara 19-20 Ekim 1998.

Atıl, Esin, *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, Koç Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 1999.

Aydın, Derya Uzun, “Sanayi-i Nefise Mektebi ve Paris Güzel Sanatlar Okulu L'École Des Beaux-Arts Üzerine Bir Değerlendirme” *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, (2014), s. 74-81.

Aysal, Necdet, “II. Meşrutiyet Dönemi Toplumsal Bir Yardım Kuruluşu: Osmanlı Donanma Cemiyeti”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, VI/9, (2020), s.103-120.

Başkan, Seyfi, “Son Dönem Osmanlı Resminde Figüratif Anlayış ve Tarih Yorumu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 51, (2008), s. 1-22.

_____, “Türk Resminde Modernite ile İlk Temas: 1940-1960”, *İdil Dergisi*, 2/14, (2014), s.101-119.

Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayınları, İstanbul 1995.

Beydiz, Mustafa Gürbüz, *Osmanlı Gemi Tasvirleri*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2013.

Biçici, Hür Kamil, “İstanbul Askeri Müze ve Kültür Sitesi’ndeki Yağlıboya Tablolara Göre Askeri Ressamlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, 15, (2002), s. 731-743.

Binark, İsmet, “Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı”, *Vakıflar Dergisi*, 12, (1978), s. 271-296.

Bingül, Ahmet Serhat, *Türk Resim Sanatının Gelişiminde 19. Yüzyıl Askeri Okul ve Askeri Ressamların Rollerini*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum 2013.

Boppe, Auguste, *18. Yüzyıl Boğaziçi Ressamları*, çev. Nevin Yücel Celbiş, Pera Yayınları, İstanbul 1998.

Bostan, İdris, *Osmanlı Akdenizi*, Küre Yayınları, İstanbul 2010.

Cezar, Mustafa, *Sanatta Batı’ya Açılış ve Osman Hamdi*, Erol Kerim Aksoy Kültür Eğitim Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, İstanbul 1995.

Çağman, Filiz, “Abdullah-ı Buhari”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, (1988), s. 87-88.

Dastarlı, Elif, *Türk Resminde İstanbul-İstanbul’da Türk Resmi, Büyük İstanbul Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020.

Değirmenci, Salih, “Midye-Enez Yahut İğneada-Dedeagaç Kanalı Projesi”, *Her Yönüyle İpsala Sempozyumu*, İpsala Belediyesi Yayınları, İpsala 2019.

- Deveci, Abdurrahman, “Selçuklu Dönemi Resim Çalışmaları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, V/ 9, (2015), s. 93-111.
- Eliri, İsa, “Batılılaşma Sürecinde Askeri Okullar ve Askeri Ressamların Türk Resim Sanatına Etkileri”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 9, (2010), s. 139-150.
- Fossati, Caspare, *Die Hagia Sophia: nach dem tafelwerk von 1852*, Dortmund: Harenberg 1980.
- Giray, Kıymet, *Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988.
- _____, *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Başyapıtlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2020.
- Hamadeh, Shirine, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- İnaç, Cihat, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Askeri Ressamların Sanat Eğitimine Katkıları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Ana Bilim Dalı, Erzurum 2016.
- İrepoğlu, Gül, *Levni: Nakış, Şiir, Renk*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999.
- İslimyeli, Nüzhet, *Askeri Ressamlar ve Ekoller*, Askeri Ressamlar Sanat Derneği Yayınları, Ankara 1965.
- Kılıç, Aylın, *Askeri Ressamlar Kuşağı Temsilcilerinden Hüseyin Zekai Paşa ve Ahmet Ziya Akbulut*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara 2010.
- Köksal, Ahmet, “Türk Resminin Çağdaşlaşma Sürecinde Askeri Ressamlarımızın Etkinliği”, *Milliyet Sanat Dergisi*, 33, (1981), s. 32-42.
- Mahir, Banu, “Minyatür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, s.118-123.
- Melling, Antoine Ignace, *A Picturesque Voyage to Constantinople and the Shores of the Bosphorus*, Tıpkı Basım 1819, Denizler Kitabevi, İstanbul 2012.
- Mercan, Evren, “Osmanlı Bahriyesinde İlk Denizaltılar: Abdülhamid ve Abdülmecid”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8, (2012), s. 163-184.
- Meyer, Eve R, “Türk Modası ve On Sekizinci Yüzyıl Müziği”, *Tarih Dergisi*, 56, (2012), s. 147-165.
- Müftüoğlu, Mustafa Orkun, “XIX. Yüzyıl Türk Resim Sanatı ve Biçimsel Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi Sanat Dergisi*, (2008), s. 95-103.
- Orhan, Saadettin, “Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Dönemde Sosyal Güvenlik Düzenlemeleri”, *İş ve Hayat Dergisi*, I/1, (2015), s. 193-210.
- Öner, Özge, *Kültürel Öge Olarak Su Kavramı ve Türk Resim Sanatına Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Resim Ana Sanat Dalı, Eskişehir 2018.
- Örenç, Ali Fuat, “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, 46, (2007), s. 37-84.
- Özcan, Şehnaz Biçer, “Uygur Minyatürlerinde Metin-Resim İlişkisi ve Sonrası”, *İstem*, 31, (2018), s. 125-145.
- Özdeniz, Engin, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- Özgergin, Kemal, “Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü'min El-Hoyi Hakkında”, *Bellekten*, 34, (1970), s. 119-230.
- Pekin, Faruk, *İstanbul*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018.
- Renda, Günsel, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Batı Tarzında Resim*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020.
- Sokur, Büşra, “İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Heykel Eğitimi ve Bu Okulda Eğitim Almış Heykeltıraşlar”, *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, 31, (2022), s. 433-453.
- Terzi, İhsan, “Türk Ordusunun Batı Resmini Ülkeye Getirmesi ve Bununla İlgili Haksız Eleştiriler”, *Akademik Açık*, 2, (1997), s. 129-149.

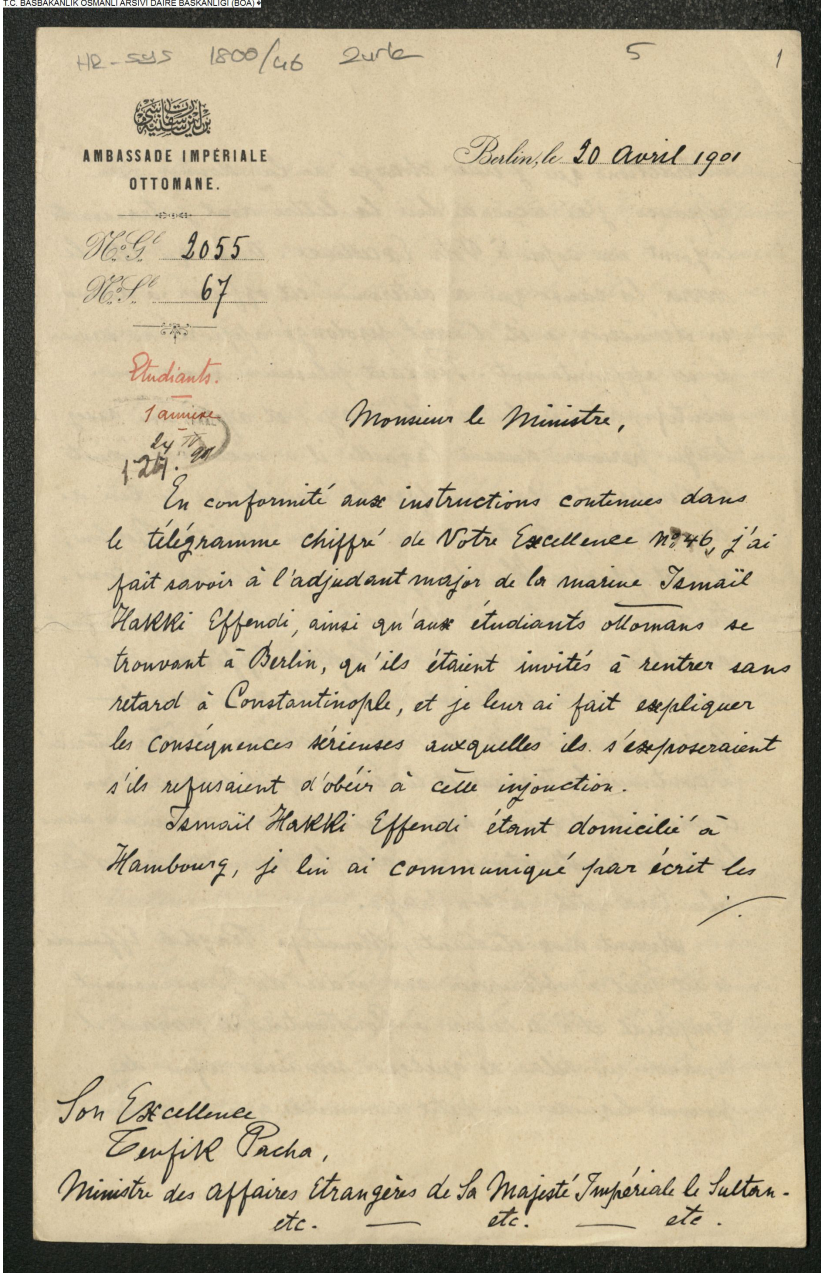
- Tuğlacı, Pars *Ayvazovski Türkiye’de*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1983.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1, (1988), s. 87-88.
- Ünsal, Erdal, “İslam Mitolojisi ve Estetiği Bağlamında Türk Manzara Resminde Deniz”, *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, IX/2, (2019), s. 370-387.
- Vanmour, Jean-Baptiste, *Recueil de Cent Estampes Representant Differentes Nations du Levant Tirees sur les Tableaux peints, d’apres Nature en 1707-1708*. Paris 1714.
- _____, *Peintre de la Sublime Porte (1671-1737)*, Musee des Beaux – Arts de Valenciennes, 2009.
- Walsh, Robert, Thomas Allom, *Constantinople and Scenery of the seven Churches of Asia Minor illustrated*, Fisher, Son and Co, London 1840.
- Yerasimos Stefanos, *İmparatorluklar Başkenti İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- Yetik, Sami, *Ressamlarımız*, Gram Yayınları, İstanbul 2016.
- Yılmaz, Coşkun, *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010.
- _____, *III. Selim: İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010.
- Yurdaydın, Hüseyin, “Başlangıcından 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar Müslüman Minyatürü”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslam Sanatları Tarih Enstitüsü, 2, (1957), s. 181-192.
- Zonaro, Fausto, *Esposizione dal Bosforo al Capo Faro* (Genova), Febbraio-Marzo, 1918.
- _____, *Dersaadet: İstanbul, The Gate to Bliss*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul 2009.

Elektronik Kaynaklar

- Pera Müzesi, “*Oryantalist Resimlerde İstanbul Boğazi*”, <https://www.peramuzesi.org.tr/blog/oryantalist-resimlerde-istanbul-bogazi/1510> [Erişim tarihi: 29.09.2017].
- Savunma Sanayii, “Türk Denizciliğinin İlk Denizaltıları”, *Savunma Sanayii Dergilik*, <http://www.savunmasanayiidergiler.com/tr/HaberDergilik/Turk-denizciliginin-ilk-denizaltilari>. [Erişim tarihi: 22.07.2020].
- Serdar Başaran, “Sanatıyla Denizleri Fethetmiş Bir Büyük Ressam: Bahriyeli Kaymakam (Yarbay) İsmail Hakkı Bey”, <https://www.silo.tips/queue/sanatiyla-denzlerd-fethetmd-bdr-byk-ressam-bahrdyeld-kaymakam-yarbay-dsmadl-hakki>. [Erişim tarihi: 26.10.2016].
- Taha Toros Arşivi, “İsmail Hakkı Bey Hakkında Biyografik Notlar”, openaccess.marmara.edu.tr/handle/11424/142349. Evrak/Kutu No: 762 [Erişim tarihi: 01.01.2002].
- Türk Deniz Kuvvetleri, “Tarihi Miras, Bahriyeli Ressamlar”, *Türk Deniz Kuvvetleri Dergisi*, www.dzkk.tsk.tr, [Erişim tarihi: 13.05.2009].

EKLER

Ek 1. Berlin Sefareti tarafından kaleme alınan, İsmail Hakkı Bey'in istifa sebebine ilişkin belge.



HR.SYS.01800.00046.005

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye-Siyasi. 1800/46-11

Ek 2. İsmail Hakkı Bey'in 1904 tarihli *Sassnita Hafen'dan Manzara* adlı tabloları



Sassnita Hafen'dan Manzara Landscape from Sassnita Hafen
20.6.1904
65 x 40, Suluboya Watercolour
Naci Terzi Koleksiyonu Naci Terzi Collection

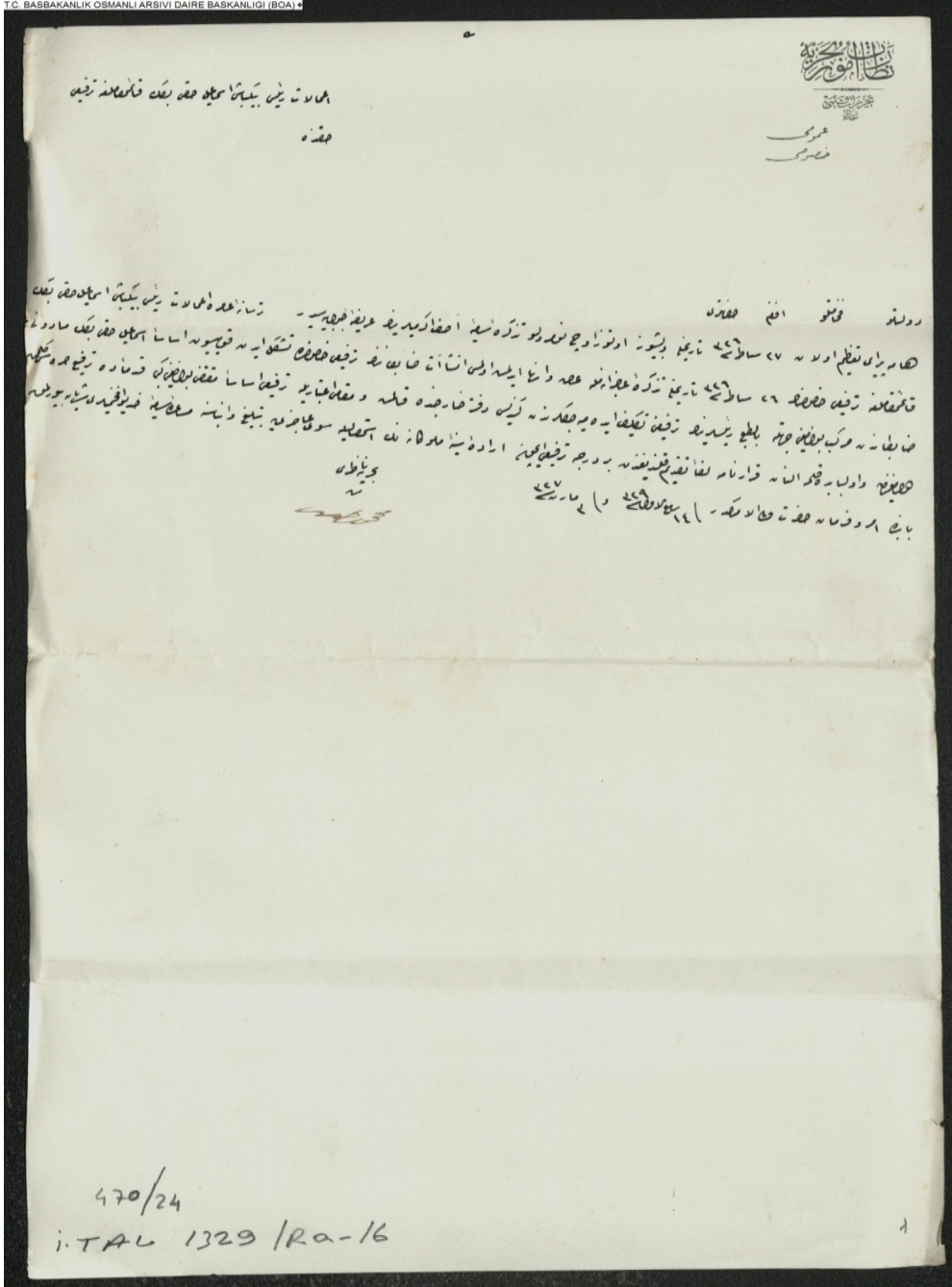


Sassnita Hafen'dan Manzara Landscape from Sassnita Hafen
20.6.1904
40 x 65, Suluboya Watercolour
Naci Terzi Koleksiyonu Naci Terzi Collection

Kaynak: Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 51.

Ek 3. Tersane-i Amire İmalat Reisi Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in rütbesinin kaymakamlığa terfii.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)



470/24
i.TAL 1329 / Ra-16

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)



ایراداتیه مخصوصه صفر فاصید ولید	دوره	47
ایراداتیه مخصوصه صفر فاصید ولید	سنة	1329

ایراداتیه مخصوصه صفر فاصید ولید	دوره	سنة
بالادو کی ایراداتیه مخصوصه صفر فاصید ولید	..	1329
ایراداتیه مخصوصه صفر فاصید ولید	..	1329
ایراداتیه مخصوصه صفر فاصید ولید	..	1329

470/24
i. TAL 1329/2a-16

I.TAL.00470.00024.003

Ek 4. İsmail Hakkı Bey'in *Abdülhamid I ve Abdülmecid Denizaltı Gemileri Tersane-i Amire'de Kızakta* ve "*Tersane-i Amire'nin Genel Görünüşü 19. Yüzyıl Ortaları*" adlı çalışmaları



Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 58-59.

Ek 5. İsmail Hakkı Bey'in 1917 tarihli "*İngiliz Goliath Zırhlısı'nın Batırılışı*" ve 1915 tarihli "*İngiliz Irresistable Zırhlısı'nın Batışı*" adlı çalışmaları



Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, İngiliz Goliath Zırhlısı'nın Batırılışı, 1917, 2271 Demirbaş



Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, İngiliz Irresistable Zırhlısı'nın Batışı, 1915, 1987 Demirbaş

Ek 6. İsmail Hakkı Bey'in “Yavuz Kruvazörü”, “Mecidiye Kruvazörü” ve “Midilli Kruvazörü” adlı tabloları



Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Yavuz Kruvazörü, 2396 Demirbaş

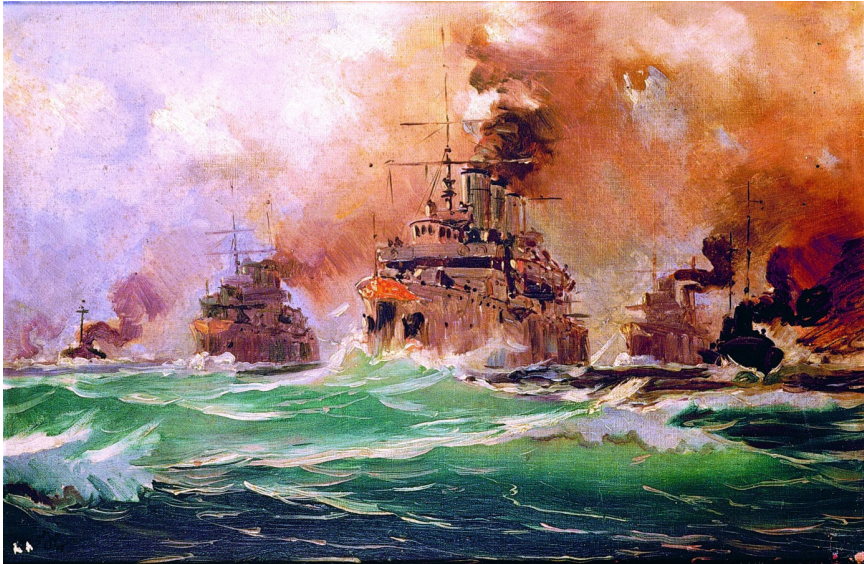


Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Mecidiye Kruvazörü, 1907, 2476 Demirbaş



Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Midilli Kruvazörü, 1915, 1063a Demirbaş

Ek 7. İsmail Hakkı Bey'in Birinci Dünya Savaşı'nda yer alan Türk filosu temalı "*Türk Filosu Savaş Halinde*" adlı tablosu



Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Türk Filosu Savaş Halinde, 1988 Demirbaş

Ek 8. İsmail Hakkı Bey'in 1915 tarihli peyzaj çalışması, 1900 tarihli eşi Joanna Hakkı'ya ve 1904 tarihli kendisine ait portreler



Kaynak: İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonu, Peyzaj, 1915, 4199 Demirbaş

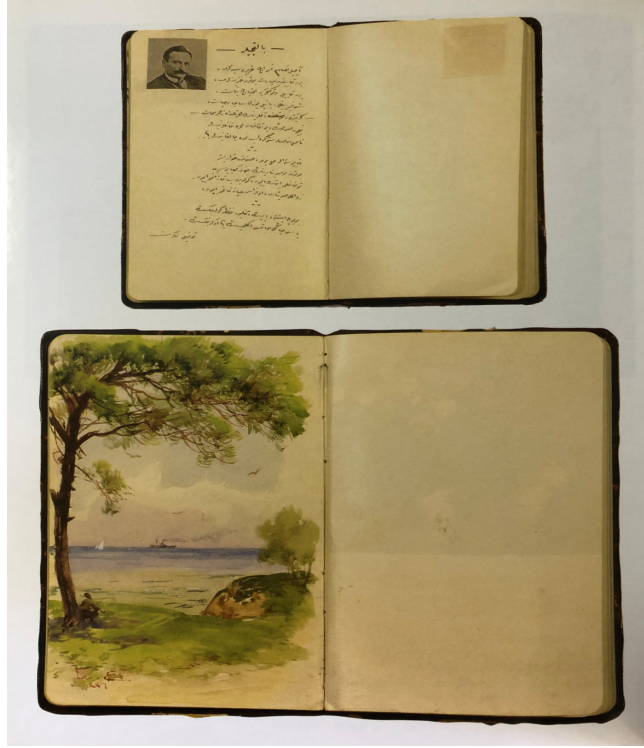


Joanna Hakkı (eski Joanna Hakkı Penzer'in Wife)
1900
23 x 33, Yağlıboya Oil paint
R. Portakal Arşivi B. Portakal Arşivi



Portre Portrait
H. 1322-M. 1904 1904
65 x 95 Yağlıboya Oil paint
İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Painting and Sculpture Museum, İstanbul

Ek 9. İsmail Hakkı Bey'in son dönem Osmanlı şairlerinin şiirlerini kendi el yazısı ile kaleme aldığı şiir defterinden Tevfik Fikret'in *Balıkçılar* Şiiri. Kayınbiraderi Ünlü Askeri Ressam Üsküdarlı Hoca Ali Rıza'nın çizimi yer almaktadır.



Kaynak: Antik A.Ş., 236. Müzayede, İstanbul 27 Kasım 2005.